

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М. П. Ковальського

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему:
**«Діяльність Михайла Грушевського в часи Української
революції»**

Виконала: студентка 2 курсу, ЗМІ-2 групи
спеціальності В9 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
«Історія та археологія»
Бондар Вероніка Віталіївна
Науковий керівник – доктор історичних наук,
професор Яремчук Віталій Петрович
Рецензент – доктор історичних наук,
професор Кулаковський Петро Михайлович

Робота допущена до захисту
(протокол №___ засідання кафедри історії
ім. проф. М.П.Ковальського від _____ грудня 202__ року
Завідувач кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського: _____

Острог, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. ГРУШЕВСЬКОГО НА ЧОЛІ УЦР.....	9
РОЗДІЛ ІІ. ВІЗІЯ УКРАЇНИ: СУЧАСНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ПУБЛІЦИСТИЦІ ВЧЕНОГО	47
РОЗДІЛ ІІІ. НЕ БІЛЯ КЕРМА ВЛАДИ: М. ГРУШЕВСЬКИЙ В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ ТА ДИРЕКТОРІЇ УНР	63
ВИСНОВКИ	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	81

ВСТУП

Актуальність дослідження. Як відомо, постать Михайла Сергійовича Грушевського займає особливе місце в українській історії як видатного вченого, громадського діяча та політика, який стояв біля витоків творення сучасної української державності. В умовах російсько-української війни, що триває з 2014 року та набула повномасштабного характеру з 24 лютого 2022 року, коли Україна знову відстоює право на існування як незалежна держава, особливо важливим для нашого дослідження є переосмислення історичного досвіду національного будівництва та протистояння імперським загарбницьким амбіціям.

Сучасна війна з Російською Федерацією має глибоке історичне коріння і є продовженням багатовікової боротьби України за збереження своєї ідентичності та державності. У цьому контексті досвід Михайла Грушевського набуває особливої актуальності в процесі дослідження, оскільки він очолював процес українського державотворення в умовах схожого геополітичного протистояння з російським імперіалізмом на початку ХХ століття.

Революційна доба 1917-1921 років стала переломним моментом в українській історії, коли вперше за кілька століть з'явилася реальна можливість створення власної держави в умовах розпаду Російської імперії та загальноєвропейської кризи. Михайло Грушевський як голова Української Центральної Ради не лише очолив цей процес, але й сформулював концептуальні засади української державності, які залишаються актуальними і сьогодні. Його стратегія поступового здобуття незалежності, пошук міжнародної підтримки та протистояння російському імперіалізму, мають багато паралелей з сучасною ситуацією.

Особливо важливим є аналіз того, як М. Грушевський поєднував роль політичного лідера з науковою та публіцистичною діяльністю, використовуючи історичну аргументацію для обґрунтування права України на незалежність. В умовах сучасної інформаційної війни, коли Росія намагається заперечити саме існування української нації та її право на державність, досвід М. Грушевського

з формування національної ідеології та історичного наративу набуває винятково важливого значення.

Крім того, актуальність нашого дослідження також зумовлена й необхідністю формування цілісного уявлення про українську політичну традицію та її історичні корені. М. Грушевський як фундатор сучасної української історіографії та один з архітекторів української державності ХХ століття заклав підвалини тієї політичної культури, яка сьогодні допомагає Україні зберігати єдність та боротися за свою незалежність.

Сучасна українська історіографія потребує комплексного аналізу діяльності М. Грушевського саме в революційний період, оскільки його політичні погляди, стратегічне бачення майбутнього України та практична діяльність мали визначальний вплив на формування української політичної традиції. Вивчення цього досвіду не лише допомагає краще зрозуміти витoki сучасної української державності, але й дає можливість виявити ті історичні закономірності, які проявляються в сучасному українсько-російському протистоянні.

Історія вивчення теми. Постать М. Грушевського та його діяльність в революційну добу привертали увагу багатьох дослідників.

Серед найважливіших досліджень постаті М. Грушевського можна виділити праці Р. Пирога – одного з фундаторів сучасного грушевськознавства. У своїх роботах він детально дослідив політичну діяльність М. Грушевського, як очільника УЦР в добу Української революції. Окремий надзвичайно важливий пласт його досліджень становить робота над джерельною базою того періоду. Своїми працями Р. Пиріг заклав міцний фундамент для сучасного вивчення постаті Михайла Грушевського. У цьому контексті варто згадати і внесок Владислава Верстюка. Його дослідження зосередженні не лише на постаті М. Грушевського, а й на загальних процесах, в яких брав участь Михайло Сергійович.

Значний внесок у вивчення політичної діяльності М. Грушевського зробили С. Кульчицький, який досліджував його роль у процесах українського державотворення.

Політичну діяльність М. Грушевського в контексті Української революції вивчав також Я. Грицак, який розглядав його як одного з творців концепції українського національного руху, та О. Реєнт, котрий досліджував еволюцію політичних поглядів вченого. Важливими є дослідження І. Гирича, присвячені аналізу публіцистичної спадщини М. Грушевського революційного періоду.

Попри значну кількість досліджень, які ми використали під час написання наукової роботи, а також комплексний аналіз політичної діяльності М. Грушевського саме в революційний період, що охоплював би всі етапи від керівництва УЦР до опозиційної діяльності в добу Гетьманату та Директорії, залишається актуальним завданням сучасної як української так і зарубіжної історіографії.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне життя в Україні доби Української революції 1917 – 1921 рр., а його **предметом** – громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського в період Української революції 1917-1921 років.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з березня 1917 року до листопада 1921 року. Нижня хронологічна межа пов'язана з початком Української революції та обранням М. Грушевського головою Української Центральної Ради у березні 1917 року. Верхня межа визначається завершенням активної фази Української революції та остаточним встановленням радянської влади на території України в листопаді 1921 року, що поклало край діяльності УНР доби Директорії – останнього державно-політичного українського утворення того часу.

Територіальні межі дослідження включають передусім територію України в межах діяльності та існування УНР доби УЦР, Української Держави 1918 р. та УНР доби Директорії. Основна увага приділяється подіям на

території Наддніпрянської України як центру революційних процесів, де розгорталася політична діяльність М. Грушевського.

Метою дослідження є встановлення головних напрямів громадсько-політичної діяльності Михайла Грушевського в період Української революції 1917-1921 років, розкриття еволюції його поглядів на сучасне йому революційне сьогодення та майбутнє України, з'ясування його внеску у процес українського державотворення.

Відповідно до поставленої мети, у нашому дослідженні передбачається вирішення таких *дослідницьких завдань*:

1. Охарактеризувати основні напрями громадсько-політичної діяльності М. Грушевського на чолі Української Центральної Ради;
2. Проаналізувати публіцистичну спадщину вченого революційного періоду з метою виявлення його бачення сучасності та перспектив розвитку Української держави;
3. Дослідити політичну позицію та діяльність М. Грушевського в період Гетьманату П. Скоропадського;
4. Розкрити характер участі М. Грушевського в політичному житті доби Директорії УНР;
5. Визначити місце і роль М. Грушевського в процесах українського державотворення революційної доби;.

Методи дослідження. У нашій роботі використано комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів дослідження. Застосовано *історико-порівняльний метод* для виявлення спільних рис та відмінностей у діяльності М. Грушевського в різні періоди Української революції - на чолі УЦР, під час Гетьманату та в добу Директорії. Використано *хронологічний метод* для послідовного аналізу еволюції політичних поглядів М. Грушевського та трансформації його ролі в українському державотворчому процесі. Використання *проблемно-тематичного підходу*, дозволяє нам розглянути ключові аспекти громадсько-політичної діяльності вченого в контексті складних суспільно-політичних процесів революційної доби.

Біографічний метод сприяв розкриттю особистісних мотивів та переконань М. Грушевського, що впливали на його політичні рішення. *Метод контент-аналізу* застосовано для дослідження публіцистичної спадщини М. Грушевського з метою виявлення його бачення перспектив розвитку Української держави. *Метод історичного синтезу* сприяв узагальненню отриманих результатів та формулюванню обґрунтованих висновків щодо ролі М. Грушевського в процесах українського державотворення революційної доби.

Джерельну базу дослідження становлять різноманітні за походженням та характером матеріали, які можна класифікувати на кілька основних груп:

1) документи особового походження: включають спогади, щоденники та автобіографічні записи М. Грушевського, зокрема його спогади про революційні події. Цінними є також епістолярна спадщина вченого та спогади його сучасників про події революційної доби;

2) публіцистичні: твори М. Грушевського революційного періоду, опубліковані в українській пресі того часу, становлять найважливішу частину джерельної бази для розуміння його політичних поглядів та бачення перспектив українського державотворення;

3) періодичні: видання революційної доби містять важливі матеріали про політичну діяльність М. Грушевського, реакцію суспільства на його дії та оцінки сучасників.

Використання зазначеного комплексу джерел різного походження, дозволяють нам створити об'єктивну картину політичної діяльності М. Грушевського в революційну добу та всебічно проаналізувати його внесок у процеси українського державотворення.

Структура роботи. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, трьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури. Перший розділ присвячений аналізу діяльності М. Грушевського на чолі УЦР, другий - дослідженню його

публіцистичної спадщини революційного періоду, третій - розгляду його політичної позиції в добу Гетьманату та Директорії УНР.

РОЗДІЛ І. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. ГРУШЕВСЬКОГО НА ЧОЛІ УЦР

Після повалення самодержавства та утворення Тимчасового уряду в Петрограді, активізація політичного життя розпочалася і в Києві. Уже на початку березня 1917 року з ініціативи українських соціал-демократів та представників старшого покоління поступовців було створено Українську Центральну Раду. УЦР була створена для того, щоб координувати український національний рух і представляти інтереси України перед Тимчасовим урядом.

Членами Української Центральної Ради були представники різних політичних партій і соціальних груп: інтелігенція, робітники, студенти, кооператори, солдати та духовенство. Така різноманітність природно зумовлювала певні труднощі у формуванні єдиної позиції, адже кожна група мала власне бачення шляхів розвитку українського суспільства. Проте всі вони були єдині в тому, що очолити Центральну Раду мав Михайло Сергійович Грушевський.

Український політичний діяч того часу Дмитро Дорошенко у своїх спогадах пише: «Бачучи, як трудно зговоритися, порозумітися й налагодити спільну працю, і та, і та друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. М. Грушевського, якого сподівалися з дня на день. Для нього було резервовано місце голови Центральної Ради. Від його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі задля громадського добра»¹.

Загалом, як відомо, Михайло Сергійович, очоливши Українську Центральну Раду в березні 1917 року, став ключовою фігурою у процесі національно-державного творення України в революційний період. Його діяльність на цій посаді характеризувалася комплексним підходом до вирішення фундаментальних питань державотворення, які включали формування

¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). 2-ге вид. Мюнхен : Українське видавництво, 1969. С. 86–87.

політичної системи, вироблення національної ідеології та створення дієвих механізмів управління².

Важливі кроки Грушевського як голови УЦР були спрямовані на створення організаційної структури, здатної консолідувати різноманітні політичні сили та громадські організації навколо ідеї українського національного відродження.

Варто зауважити, коли Михайло Грушевський став на чолі Української Центральної Ради, він надав її діяльності чіткої політичної спрямованості, головною метою якої було досягнення національно-територіальної автономії України у складі Російської Федеративної Республіки.

Як пише Владислав Верстюк: «М. Грушевський насамперед висловився за надання українському рухові широкого політичного поступу під гаслами національно-територіальної автономії України у Федеративній Російській Республіці. Під впливом постаті М. Грушевського ці гасла стали ідейним осереддям українського руху, їх взяли на озброєння фактично всі тодішні українські партії, і саме вони забезпечили українському руху єдність і монолітність»³.

Можна сказати, що Грушевський сприймав ідею федерації не як заперечення самостійності України, а як важливий етап на шляху до її державного утвердження. У квітні 1917 року він був переконаний, що українське національно-державне життя цілком можливо розвивати, не розриваючи зв'язків із Російською Республікою та її революційно-демократичними силами.

Тому, Михайло Грушевський бачив головною стратегічною метою діяльності Центральної Ради досягнення національно-територіальної автономії України. Для реалізації цієї ідеї він докладав значних зусиль. У своїй брошурі «Якої ми хочемо автономії і федерації» Грушевський наголошував, що йдеться

² Верстюк В. Українська Центральна Рада : навчальний посібник. Київ : Заповіт, 1997. С. 63–76.

³ Верстюк В. Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року. Київ: *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 283.

саме про національно-територіальну автономію, тобто про об'єднання всіх українських земель у межах єдиного автономного утворення⁴.

А саме у цій брошурі Михайло Сергійович зазначає наступне: ««Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання – об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. [...] Ся українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (нецензового) громадського самопорядкування, від самого споду («дрібної земської одиниці»), аж до верху – до українського сойму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд»⁵.

Варто зазначити, що досить часто можна почути думку, що Михайло Грушевський не висував достатньо самостійницьких гасел, і саме тому Українська Народна Республіка нібито не досягла значніших успіхів у державотворенні. Проте слід враховувати історичний контекст у якому діяв М. Грушевський. По-перше, у той період Україна лише починала формувати власні політичні інститути. По-друге, міжнародна ситуація залишалася нестабільною.

Тому ми вважаємо, що обраний Грушевським курс на поступове здобуття автономії в складі федеративної Росії був найбільш виваженим і реалістичним шляхом, який відповідав можливостям і умовам того часу.

Як зазначає Ярослав Грицак, у процесі розбудови українського національного життя Центральна Рада на чолі з М. Грушевським спочатку зберігала лояльність до Тимчасового уряду. Водночас революційне піднесення мас породжувало дедалі радикальніші настрої. Суспільство вимагало від тодішніх політиків, зокрема і від М. Грушевського швидкого вирішення

⁴ Грушевський М. С. Якої ми хочемо автономії і федерації. Автономія національно-територіальна. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4. Ч. 1. С. 141-142.

⁵ Там само.

найгостріших проблем – передусім земельного та воєнного. Унаслідок цього в середині травня 1917 року в Києві відбулися військові та селянські з'їзди, на яких пролунали вимоги до Центральної Ради, щодо вирішення цих нагальних потреб⁶.

Поступаючись суспільним настроєм 10 (23) червня Українською Центральною Радою під головуванням Михайла Грушевського на Всеукраїнському військовому з'їзді було прийнято I Універсал. В якому проголошувалося: «Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії»⁷, тобто фактично була проголошена автономія України в складі, Федеративної Росії.

Згідно з його положеннями, при Центральній Раді було створено перший виконавчий орган – Генеральний секретаріат, що став фактичним урядом УНР.

Грушевський писав про ці події так: «Універсал зробив велике враження. Запеклі вороги українства підняли крик, що Універсал викликає усобицю, анархію, протиставляючи Центр. Рос. Урядові український уряд. Вони накликали Ц. Уряд вжити проти У. Ц. Ради найсильніших заходів, навіть сили»⁸.

Проголошення Універсалу та створення Генерального секретаріату, а також широка підтримка цих рішень українським населенням і армією справили сильне враження на Тимчасовий уряд. Внаслідок цього до Києва прибула делегація Тимчасового уряду на чолі з Іраклієм Церетелі для переговорів із Центральною Радою під керівництвом Михайла Грушевського⁹.

Як зазначає Валерій Солдатенко, переговори делегації Тимчасового уряду із Центральною Радою більше нагадували диктат сильнішої сторони, ніж рівноправний діалог. Делегати не погоджувалися вести зустріч із повним

⁶ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. : 2 вид. Київ: Генеза, 2000 р. С. 82–83.

⁷ Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й по-за Україною сущого (I). *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-17#Text> (дата звернення: 15.08.2025).

⁸ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : Товариство «Знання» України, 1991. С. 22.

⁹ Рубан А. М. С. Грушевський в роки української революції (1917–1918 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2013. Вип. 21. С. 199–203.

складом Ради, доки не нав'язали свою волю керівництву, зокрема Михайлу Грушевському. Досягнуту угоду, за словами Грушевського, мали затвердити без змін як пленум Центральної Ради, так і Тимчасовий уряд. Грушевський зазначав, що не всі аспекти такої позиції були йому прийнятні, проте він обрав тактику обмеженого спостерігача, делегувавши ключову роль Володимиру Винниченку¹⁰.

Як компроміс із Тимчасовим урядом був ухвалений 3 (16) липня 1917 року II Універсал, в якому зазначалося, що уряд визнає Центральну Раду та Генеральний секретаріат як законні органи влади в Україні, проте розглядає їх лише як свої місцеві представництва. Водночас вирішення питання про надання Україні автономії відкладалося до скликання Всеросійських Установчих зборів, яким належало визначити майбутній державний устрій Росії та статус України в його межах.

Радикально налаштовані українські кола сприйняли II Універсал як крок назад, а російські політичні кола також не підтримали цей акт.

В. Солдатенко, аналізуючи роль Михайла Грушевського в підписанні II Універсалу зазначає: «голова Центральної Ради несе повну моральну відповідальність за досягнуті домовленості і є всі підстави поширювати загальну оцінку вироблених документів і на його діяльність»¹¹.

Підписання II Універсалу стало стратегічною помилкою і відповідно реакцією на його підписання стало повстання полку імені гетьмана Полуботка, контрольованого самостійниками. Підрозділ зайняв основні стратегічні пункти Києва та висунув політичні вимоги, що зводилися до передання Центральній Раді функцій верховної влади в Україні. Поміркована частина Ради не схвалила виступу й узяла участь у його придушенні.

¹⁰ Солдатенко В. Ф. Концепції української революції та національної соборності у світлі політичної практики 1917–1920 років : монографія. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С.74.

¹¹ Там само.

Як зазначає Олександр Старух: «Рада, проголосивши I Універсалом курс на самостійне будівництво українського життя та ініціювавши тим самим широкий народний рух, II Універсалом, фактично, відмовилася від нього»¹².

Після липневої кризи в Тимчасовому уряді проєкт «Статуту Генерального секретаріату», розроблений Центральною Радою, було відхилено. Натомість уряд ухвалив «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові», якою істотно обмежувалися його повноваження. Відповідно до цього документа, Генеральний секретаріат оголошувався органом Тимчасового уряду, а не Центральної Ради, що суттєво зменшувало його політичну самостійність.

Згідно з Інструкцією, Генеральний секретаріат мав складатися із семи генеральних секретарів – внутрішніх справ, фінансів, землеробства, освіти, торгівлі, промисловості й праці, а також із генерального контролера та генерального писаря. Крім того, діяльність Генерального секретаріату обмежувалася лише п'ятьма з дев'яти українських губерній, що ще більше звужувало сферу його компетенції¹³.

Про критичну ситуацію яка склалася в кінці серпня Грушевський пише у своїй статті «Україна дійде свого!». Він зазначає наступне: «Більшості У. Ц. Ради було ясно, що ця “куца” автономія, в свідомім українськiм громадянстві викличе обурення й гнів. З поміж свого ж складу вона слухала голоси, які викликали її на рішучий розрив, на поворот назад, до революційної роботи. Але вона, ця більшість, знала також, що велика маса людности, української і неукраїнської бажає, щоб У. Ц. Рада з Ц. Урядом не розривала, і новий лад творила за порозумінням з ним»¹⁴.

Тобто, Михайло Грушевський сприймав «Інструкцію» всього лиш як тимчасове компромісне рішення, а не як завершення домовленостей¹⁵. Хоча

¹² Старух О. Універсали Центральної Ради: поміж мріями та реальністю. Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей. Вип. 5. Київ, 1999. С. 152.

¹³ Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-17#Text>. (дата звернення: 05.10.2025).

¹⁴ Грушевський М. Україна дійде свого! *Український історик*. 2002. Ч. 1 – 4. С. 50–51.

¹⁵ Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського. Видавництво «Світ». Львів, 2007. Т. 4. Ч. 1. С. 13-14.

деякі дослідники вважають, що саме в серпні 1917 р. Грушевський був найбільше готовий до повстання, хоч не було реальних можливостей для цього.

Власне можемо зазначити, що відносини М. Грушевського з Тимчасовим урядом Росії, характеризувалися постійною напругою та взаємною недовірою. Російське керівництво розглядало українські автономістські прагнення як загрозу для їхньої територіальної цілісності держави, тоді як сам Михайло Сергійович критикував державницько-централістські тенденції Петрограда.

Осінь 1917 року увійшла в історію України як доба активного національно-державного відродження, коли розпочалися реальні процеси творення української державності. Саме тоді серед провідних українських політичних діячів поступово визрівало розуміння необхідності заснування власної держави та формування національного війська. У цей період Михайло Грушевський зазнав певної еволюції своїх політичних поглядів, його позиція щодо майбутнього України, стала більш державницькою та самостійницькою.

Важливим поштовхом до цих змін став Третій Всеукраїнський військовий з'їзд, який відіграв помітну роль у консолідації українського руху. Саме під час його роботи в Петрограді більшовики здійснили збройний переворот і захопили владу. Як зазначає Р. Зінкевич, що дізнавшись про події, що відбулися в Петрограді, військовий з'їзд зажадав від Центральної Ради «негайного проголошення на найближчій сесії Української Республіки. Принципи визначення федеративних зв'язків з іншими народами, мають бути вироблені Українськими Суверенними Зборами»¹⁶.

Більшовицький переворот в Петрограді, став для Михайла Грушевського та Центральної Ради цілковитою несподіванкою. Українська влада на чолі з Грушевським офіційно засудила насильницьке захоплення влади в Росії, розглядаючи його як антидемократичний акт. Водночас нові політичні обставини поставили перед українськими діячами нагальне завдання виявити рішучість і взяти на себе відповідальність за подальшу долю власної держави.

¹⁶ Зінкевич Р. Д., Буковський І. В. III Всеукраїнський військовий з'їзд та його значення. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2018. Вип. 138 (1). С. 68–71.

У своїй промові перед проголошенням III Універсалу Грушевський каже: «В такий час і для здійснення таких завдань потрібні героїчні засоби. Після довгих міркувань і сумнівів Генеральний секретаріат прийшов до тої думки, що для того, щоби крайова влада стала справжньою фактичною властю, під нею повинна бути міцна підвалина і такою підвалиною може бути тільки проголошення Української Народної Республіки, яка буде повноправним тілом в міцній спілці народів Росії...»¹⁷.

Тобто, можемо зазначити, що навіть попри досить радикальні зміни політичної ситуації після більшовицького перевороту, Михайло Грушевський і надалі дотримувався ідеї федеративного зв'язку України з демократичною Росією. Для нього повна самостійність держави на цьому етапі здавалася передчасною і ризикованою.

7 (20) листопада 1917р. було оприлюднено III Універсал в ньому йшлося: «Однині Україна стає Українською Народньою Республікою. Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів»¹⁸.

III Універсал мав надзвичайно важливе історичне значення так як у ньому проголошувалася Українська Народна Республіка, утверджувалися Українська Центральна Рада та її виконавчий орган – Генеральний секретаріат, як єдина законна влада на українських землях. Територія УНР згідно з III Універсалом охоплювала Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську та Таврійську губернії¹⁹.

Окрім визначення територіальних меж і політичного статусу, III Універсал закріплював основоположні демократичні права та свободи: свободу

¹⁷ Грушевський, М. С. Промова перед проголошенням III універсалу Української Центральної Ради. Твори у 50-и томах. Т. 4. Ч. 1. Львів: Світ, 2007. С. 74.

¹⁸ Універсал Української Центральної Ради (III). *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005300-17#Text>. (дата звернення: 17.08.2025).

¹⁹ Логвиненко І. А. III Універсал Української Центральної Ради в історії національного державотворення. Підготовка охоронців правопорядку в Харкові (1917–2017 рр.): зб. наук. ст. і тез доп. на наук.-практ. конф. до 100-річчя підготовки охоронців правопорядку в Харкові (м. Харків, 25 листоп. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 187–188.

слова, друку, зборів, недоторканність особи й житла, скасування смертної кари, запровадження восьмигодинного робочого дня, забезпечення прав національних меншин на використання рідної мови, а також проголошував амністію для політичних в'язнів.

Не менш важливою була норма про проведення виборів до Українських Установчих зборів, як найвищого законодавчого органу, покликаного визначити основи державного ладу та майбутній політичний устрій новоутвореної республіки.

В свою чергу Центральна Рада на чолі з Михайлом Грушевським не визнала Раднарком загальноросійським урядом, розглядаючи його лише як регіональний орган влади центральної Росії. Виходячи з цього, вона звернулася до урядів новоутворених державних формацій на території колишньої Російської імперії з ініціативою створення федеративного, соціалістичного за характером загальноросійського уряду, який би представляв інтереси всіх народів²⁰.

Запрошення до участі у формуванні такого уряду було навіть надіслане і більшовицькому Раднаркому в Петрограді, проте воно залишилося без відповіді. Єдиною стороною, яка позитивно відгукнулася на пропозицію Центральної Ради, став уряд Козацького Дону²¹.

В листопаді та грудні місцеві більшовики в Києві намагалися здійснити збройне повстання однак проти них була використана сила і вони швидко склали зброю. На думку Олександра Бойко: «Розвиток подій у Києві свідчить про лідерство Центральної Ради у політичному протистоянні в Україні»²².

Однак вже в грудні у Харкові відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому більшовиками було сформовано перший радянський уряд України Народний секретаріат, а також створено Центральний виконавчий комітет Рад як вищий законодавчий орган.

²⁰ Бойко О. Д. Політичне протистояння Української Центральної Ради і більшовиків (жовтень — грудень 1917 р.). *Український історичний журнал*. 2003. № 4. С. 13.

²¹ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. С. 85.

²² Бойко О. Д. Політичне протистояння Української Центральної Ради і більшовиків (жовтень — грудень 1917 р.). С. 15.

Хоча варто зазначити згідно із III Універсалом Центральної Ради, яким Харківська губернія, як і саме місто Харків, входили до складу Української Народної Республіки. У місті також перебувала значна кількість українізованих військових підрозділів, що зміцнювало позиції Центральної Ради на сході України. Проте вже в середині грудня 1917 року до Харкова прибули більшовицькі сили, які роззброїли українські війська, провели власний з'їзд Рад і проголосили встановлення радянської влади на українських землях.

М. Ковальчук зазначає, що на початку грудня 1917 року відносини між радянським і українським урядами різко загострилися. Відмова керівництва Української Народної Республіки запровадити на своїй території радянську форму влади викликала різке невдоволення керівників так званої «робітничо-селянської революції» в Росії²³.

Вже 17 грудня 1917 року до Києва надійшов маніфест Раднаркому, який містив ультимативні вимоги до Центральної Ради. Петроградський уряд наполягав на тому, щоб українська влада надала допомогу у боротьбі з військами генерала Каледіна²⁴, повернула зброю роззброєним російським частинам і відмовилася від створення окремого Українського фронту. Цей маніфест М. Грушевський та провідні діячі Центральної Ради розцінили як пряме втручання у внутрішні справи України й прояв зневаги до її державного суверенітету²⁵.

На відповідь більшовики відвели 48 годин, попередивши, що в разі відмови вони вважатимуть Центральну Раду такою, що перебуває у стані відкритої війни з Раднаркомом.

Вранці 18 грудня відповідь Генерального секретаріату була передана телеграфом. У відповіді на ультиматум йшлося: «Генеральний секретаріат рішуче одкидає всякі наміри народних комісарів Великоросії щодо народів України вмішуватись в справу упорядкування державного й політичного життя

²³ Ковальчук М. Ультиматум Раднаркомом Центральній Раді: хроніка конфлікту (середина грудня 1917 р.). *Мандрівець*. 2013. № 3. С. 24.

²⁴ Керівник Донської республіки у 1917—1918 роках,

²⁵ Ковальчук М. Ультиматум Раднаркомом Центральній Раді: хроніка конфлікту (середина грудня 1917 р.). С. 26.

в Народній Українській Республіці. Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати яке-небудь виправдання, що ті форми політичного правління, які накидають Україні, дали на території самих народних комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздрості.

Поки в Великоросії розвивається анархія, економічні, політичні та господарчі розрухи, поки там панує груба сваволя та нищення всіх свобод, які відвоювала у царизму революція, Генеральний секретаріат не визнає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу»²⁶.

Після невдалих спроби повалити владу Центральної Ради, а також після ультиматуму і погроз, більшовики у підконтрольному їм на той час Харкові проголосили створення Української Радянської Республіки, а Харків столицею новоутвореної республіки. Народний секретаріат, підтриманий петроградським Раднаркомом, був визнаний легітимною владою, Раднарком, своєю чергою, висловив готовність надати їй допомогу в боротьбі з «буржуазною» владою в Україні.

За оцінкою Олександра Гавриленка з того моменту Російський Раднарком мав змогу, криючись за ширмою української радянської державності, вести безпосередню збройну боротьбу з Центральною Радою, зокрема й з її місцевими прибічниками. Розробити тактику цієї боротьби було доручено Володимирі Антонову-Овсєнку, призначеного ще 6 грудня Народним комісаром по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії²⁷.

До січня 1918 року М. Грушевський вважав, що створення регулярної армії в Українській Народній Республіці є недоцільним, оскільки вона не зможе ефективно функціонувати в умовах соціалістичної республіки, яку він прагнув побудувати. Проте вже на початку 1918 року його позиція зазнає змін. У праці «На порозі нової України: гадки і мрії» М. Грушевський визнає необхідність

²⁶ Відповідь Генерального Секретаріату на маніфест з ультимативними вимогами Раднаркомі радянської Росії (5 грудня 1917 р.). Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У 2 т. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк та ін. Київ: Наук. думка. 1996. С. 520.

²⁷ Гавриленко О. Українська революція у 1917 – на початку 1918 рр. на Харківщині: здобутки і втрати. Західно-Українська Народна Республіка та її місце в історії українського державотворення (до 100-річчя проголошення): зб. матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 1 листопада 2018 р.) / ред. кол.: Бойко І. та ін. Львів, 2018. Вип. 2. С. 111.

переосмислення цього питання, зазначаючи: «Ще більш незвичайно, навіть дико, будуть звучати заклики до культури армії, до котрих я зараз переходжу»²⁸. Тобто, у цей період відбувається переорієнтація його поглядів, і він починає усвідомлювати важливість створення дієздатного війська для захисту української державності зважаючи на політичну ситуацію.

У своїй монографії Віктор Голубко зазначає, що попри численні прорахунки Центральної Ради у військовій політиці, до кінця листопада 1917 року український військовий рух уже досяг етапу організаційного становлення. Було сформовано основні органи військового управління: Генеральний військовий секретаріат, який виконував функції національного міністерства оборони, Генеральний штаб, Всеукраїнську військову раду, а також місцеві військові ради різних рівнів²⁹.

В свою чергу аналіз воєнних дій між українськими та російськими військами в другій половині січня 1918 р. свідчить, що ініціатива поступово переходила до супротивника. Це пояснювалося не лише прорахунками Центральної Ради у сфері військового й державного будівництва, а й активізацією агресивних дій більшовиків проти УНР на всіх напрямках. Однак як показали подальші події, стримування більшовицької агресії були недостатніми і станом на січень 1918 року війна між Радянською Росією та Українською Народною Республікою увійшла у вирішальну фазу, що остаточно вплинуло на визначення державного статусу України.

Михайло Сергійович так змальовував тогочасний становище українського руху: «кінець кінцем більшість Ц. Р. висловила за політику рішучу, а против тактики уступок большевизмови й порозуміння з ним. В день 9 січня, призначений для українських тимчасових зборів, рішено було універсалом Ц. Ради проголосити Українську Республіку державою самостійною й незалежною, щоб мати вповні вільну руку в уладженню своїх міжнародніх і

²⁸ Грушевський М.С. Підстави Великої України. Армія Твори у 50-и томах. Львів: Світ, 2007. Тт. 4. Ч 1. С. 262.

²⁹ Голубко В. Армія Української народної республіки 1917 - 1918. Утворення та боротьба за державу. Львів : Кальварія, 1997. С 127.

внутрішніх відносин, щоб відібрати ґрунт від усяких мішань, у внутрішні справи України, як однієї, мовляв, з частини будучої російської федерації...»³⁰.

9 (22) січня 1918 р. Михайло Грушевський на засіданні ухвалив IV Універсал Центральної Ради. У своєму виступі М. Грушевський наголосив «Залізні, неухильні обставини продиктували українській демократії сей рішучий крок»³¹. Ці слова свідчать, про те, що попри проголошення незалежності України, М. Грушевський продовжував залишатися федералістом-автономістом. А на переосмислення його позицій вплинула збройна агресія більшовиків проти УНР.

Як підкреслює Геннадій Корольов, стосунки між Центральною Радою та Радою народних комісарів, позначені численними суперечностями у баченні майбутнього Росії, висвітлюють глибоку ідейну переорієнтацію Михайла Грушевського та частини провідників українського руху. Які поступово переходили від автономістсько-федералістських позицій до усвідомлення необхідності проголошення самостійності Української Народної Республіки.

А саме період із листопада 1917 до січня 1918 року подальші дії Центральної Ради у сфері державотворення визначалися не стільки цілеспрямованим прагненням створити незалежну державу, скільки вимушеною політичною реакцією на агресивну політику більшовицького Раднаркому³².

Зовнішньополітичні фактори відіграли вирішальну роль у прийнятті рішення про проголошення самостійності України IV Універсалом. У цей період Центральна Рада активно шукала підтримки на міжнародній арені, намагаючись заручитися союзниками для протидії більшовицькій агресії з боку Радянської Росії. Саме проголошення незалежності відкрило для України можливість легітимно виступати суб'єктом міжнародних відносин і укладати міждержавні угоди.

³⁰ Корольов Г. «Відложивши федерування...»: Михайло Грушевський у контексті державницької політики Центральної Ради. *Гілея: науковий вісник*. 2009. № 20. С. 46-47.

³¹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Товариство «Знання» України, 1991. С. 193.

³² Корольов Г. «Відложивши федерування...»: Михайло Грушевський у контексті державницької політики Центральної Ради. С. 43-48.

Важливим наслідком цього стало підписання Брестського мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу 9 лютого 1918 року. Цей акт не лише юридично закріпив міжнародне визнання України як незалежної держави, а й відкрив шлях до військової співпраці. Запрошення німецьких військ дало змогу в короткий термін звільнити територію України від більшовицьких сил, проте водночас принесло українській владі нові труднощі, пов'язані з обмеженням її самостійності та зростанням впливу іноземних союзників на внутрішню політику держави.

Крім того, Михайло Грушевський розумів, що молода українська держава потребує міцного правового фундаменту. 29 квітня 1918 року Центральна Рада під його головуванням прийняла Конституцію Української Народної Республіки³³.

Під керівництвом Грушевського в Центральній Раді працювали спеціальні комісії, які готували проекти різних законів – про місцеве самоврядування, права національних меншин, земельну реформу. Ці документи мали стати основою правової системи української держави та забезпечити її стабільний розвиток.

Особливу увагу М. Грушевський приділяв громадській діяльності, розглядаючи її важливу складову процесу національного будівництва.

Одним із напрямків його суспільно-політичної роботи було створення ефективної системи місцевого самоврядування. Він розглядав децентралізацію влади як необхідну умову демократичного розвитку та залучення широких народних мас до процесу державного будівництва.

У статті «Новий поділ України» написаній 23 грудня 1917 М. Грушевський пише: «А власне це те, в чім лежить будучина України: розбудження всіх громадських сил, притягнення їх на громадську службу і власно воно можливе тільки при широкім розвитку децентралізації й сильнім напруженню самоуправного будівництва в невеликих округах перейнятих горячим

³³ Конституція Української Народної Республіки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text> (дата звернення: 10.09.2025).

прив'язанням до своєї землиці, до свого місцевого центра, до його культурних здобутків, - досягнутих не виторгованими з центра асигновками, не присланими з міністерства урядовцями, а здобутих своїми засобами, організованими, вирощеними місцевими ж людьми, або громадськими вибранцями»³⁴.

У квітні 1917 року на території всієї України розпочався процес формування громадських губернських рад. До компетенції цих органів належали заходи, спрямовані на зміцнення нового державного ладу, виконання постанов Центральної Ради, а також підготовка та подання клопотань до неї щодо ухвалення розпоряджень, необхідних для губерній. Крім того, до їхніх повноважень входило затвердження бюджету ради та її виконавчого комітету, а також розгляд усіх питань, винесених на обговорення виконавчим комітетом.

Вищими органами самоврядування на місцях визначалися Всеукраїнські губернські та повітові селянські з'їзди. До складу Всеукраїнської ради кожен повіт делегував по двоє представників, тож загальна кількість її членів мала становити приблизно двісті осіб³⁵.

Конституція Української Народної Республіки, ухвалена 29 квітня 1918 року, остаточно закріпила правові засади та структуру системи місцевого самоврядування в Україні. А саме в 5 ст. йшлося: «Не порушуючи єдиної своєї влади, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації»³⁶.

Також як вказує Павло Гай-Нижник, Центральна Рада в березні 1918 р. ухвалила новий адміністративно-територіальний поділ України, розділивши її на тридцять земель. Відповідно, організація місцевої влади мала бути приведена у відповідність до нових умов, однак реалізувати це повною мірою Центральна Рада не встигла. У межах адміністративної реформи, яку уряд готував навесні 1918 року, розпочалося скасування продовольчих комітетів і

³⁴ Грушевський М. Новий поділ України. *Український історик*. 2002. Ч. 1-4. С. 62–66.

³⁵ Двірна К. П., Сторчаус В. Формування місцевого самоврядування як складова парламентаризму доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2011. Вип. 26. С. 148–155.

³⁶ Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>. (дата звернення: 10.09.2025).

планувалася реорганізація земельних комітетів, проте ці заходи залишилися нереалізованими. Більшість державних установ продовжували діяти за старими штатними розкладами або ж узагалі без чіткої структури³⁷.

Адміністративна реформа, яку намагався провести Михайло Грушевський через розширення повноважень органів місцевого самоврядування, стала ще одним прикладом його схильності до теоретичних конструкцій, що не враховували реальних умов перехідного періоду.

У статті «Новий поділ України» Грушевський пише: «...округ з людністю поверх мільйона при добрій організації може наладити у себе добре і справу санітарну, і дорогову, і сільсько-хазяйську земельну, промислову, й культурну. В своїм центрі він буде спроможен організувати і повний круг середніх шкіл ріжних типів, і якусь вищу школу, добрий музей, і порядний театр все те, що звичайне повітове місто своїми засобами зробити не спроможне»³⁸.

Тобто, проєкт закону про земства, розроблений під керівництвом М. Грушевського, передбачав надання місцевим органам широких повноважень у сферах освіти, охорони здоров'я та економічного розвитку, але при цьому не визначав чітких механізмів координації між центральною та місцевою владою. На практиці це призвело до виникнення численних паралельних структур, які часто діяли в протилежних напрямках. Особливо небезпечною була децентралізація у військових та фінансових питаннях, коли місцеві ради отримували право формувати власні збройні загони та розпоряджатися податковими надходженнями. Така система породжувала сепаратистські тенденції навіть усередині української території та унеможливлювала проведення єдиної державної політики.

Загалом варто сказати, що процес реформування місцевих органів влади за часів М. Грушевського був доволі складним і суперечливим, позначеним як організаційними труднощами, так і політичними перешкодам.

³⁷ Гай-Нижник П. П. Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917–1918 рр.). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Київ, 2009. Вип. XXIV. С. 266.

³⁸ Грушевський М. Новий поділ України. С. 62–66.

На нашу думку, значної уваги заслуговує також унікальний підхід Михайла Грушевського до поєднання історичної науки та політичної практики. Оскільки, на відміну від більшості політичних лідерів свого часу, які керувалися переважно ситуативними міркуваннями, Грушевський базував свої рішення на глибокому історичному аналізі. Його концепція так званої «історичної безперервності» української державності, стала теоретичним фундаментом для обґрунтування права України на власну політичну автономію.

Цей підхід виявився особливо важливим під час дискусій з представниками Тимчасового уряду Росії, які заперечували історичні підстави для української автономії. М. Грушевський використовував свій авторитет історика для переконання опонентів у тому, що українська державність має глибоке історичне коріння і не є штучним витвором «імперської революційної доби».

Існуючі на той час організаційні засади УЦР, які формувалися за безпосередньої участі М. Грушевського, відображали його прагнення створити максимально представницький орган для української нації. Склад Ради постійно розширювався, якщо на початку березня 1917 року вона налічувала близько 150 членів, то до кінця року їх кількість зросла до понад 800 осіб.

В свою чергу В. Верстюк вказує наступну інформацію: «В історичній літературі кількісний склад УЦР остаточно не визначений. Різні автори оцінюють його по-різному. Зокрема, П. Христюк у додатках до першого тому «Заміток і матеріалів до історії української революції» визначає повне число мандатів Центральної Ради цифрою 819. Ще більшим (848 мандатів) воно виглядає у праці І. Нагаєвського «Історія української держави XX ст.» За даними мандатної комісії шостих загальних зборів розрахунковий склад Центральної Ради мав 798 мандатів»³⁹.

³⁹ Верстюк В. Склад і структура Української Центральної Ради. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Київ, 2009. Вип. 4. С.19.

Важливим аспектом діяльності М. Грушевського як голови УЦР було формування кадрової політики. Він розумів, що успіх національно-державного будівництва значною мірою залежить від чіткої якості управлінських кадрів. Тому, особливу увагу, він приділяв залученню до роботи в урядових структурах освічених фахівців, незалежно від їх партійної приналежності. Цей підхід іноді викликав критику, здебільшого, з боку радикальних політичних сил, які наполягали на суто партійному принципі формування влади⁴⁰.

Одним із найскладніших аспектів діяльності Грушевського на чолі УЦР, стало формування та реалізація національної політики в умовах багатоетнічного складу населення України. Історик добре розумів, що успіх українського державного будівництва неможливий без врахування інтересів національних меншин, які становили значну частину населення українських земель.

Здебільшого, всі концептуальні засади національної політики Михайла Грушевського, базувалися на принципах культурно-національної автономії та рівноправності всіх етнічних груп. У своїй статті «Народностям України» Михайло Грушевський писав: «Всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей не симпатичні й не бажані взагалі, коли б то не було. Тепер же, в нинішніх обставинах, коли так треба такту і розваги, порозуміння і солідарності для досягнення великої мети, вони недопустимі зовсім»⁴¹.

Практична реалізація цих принципів розпочалася з створення в структурі УЦР спеціальних комісій у справах національних меншин. Під безпосереднім наглядом М. Грушевського, було сформовано комісії у справах єврейського, польського, російського та німецького населення України. Кожна з цих комісій мала розробити пропозиції щодо забезпечення культурних, освітніх та релігійних потреб відповідних етнічних спільнот.

⁴⁰ Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Українська Центральна Рада: постаті. Київ : Парлам. вид-во, 2003. С. 134-137.

⁴¹ Грушевський М. С. Народностям України. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 18-19.

Особливо складним для державотворця, стало вирішення єврейського питання, враховуючи численність єврейського населення в українських містах та його вагому роль в економічному житті. Цікавим фактом залишається те, що Грушевський підтримував ідею створення єврейської культурно-національної автономії, яка передбачала право на власну освітню систему, судочинство в цивільних справах та самоврядування в громадах.

За словами О. Кальяна: «Євреї – активісти входили до складу Центральної Ради, сприймали її як свій орган, виступали на його форумах як рівні його члени з рівними політичними і національними правами. Інтереси українських євреїв в уряді Центральної Ради представляло генеральне секретарство (міністерство) з єврейських справ УНР, яке функціонувало із середини червня 1917 року як складова частина генерального секретарства з міжнаціональних справ. Загалом генеральне секретарство з єврейських справ УНР діяло активно і в кінці листопада 1917 року підготувало законопроект про механізм створення єврейських органів місцевого самоврядування. Згідно з цим законом у місцевостях із значною кількістю єврейської людності обирались єврейські громадські ради»⁴².

Не менш важливим було врегулювання відносин з польською меншиною, особливо в контексті територіальних суперечностей щодо східних воєводств колишньої Речі Посполитої. Як відомо, М. Грушевський займав помірковану позицію, визнаючи право поляків на культурну автономію в межах України, але водночас наполягаючи на збереженні територіальної цілісності українських земель. У своїх переговорах з представниками польських організацій він наголошував про необхідність знаходження компромісу. Окрім, цього М. Грушевський як очільник УЦР активно підтримував демократичний рух поляків за національне визволення. У відповідь на привітання І. Бартошевича

⁴² Кальян О. С. Правове становище єврейської національної меншини в умовах української державності (1917–1920 рр.). *Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр.* Одеса, 2010. Вип. 40. С. 545–554.

М. Грушевський заявив: «Полякам, що живуть на Україні і разом з нами хочуть вірно і щиро працювати для добра України, наш братній привіт»⁴³.

Російське питання розглядалося М. Грушевським в дещо іншому контексті. Він розумів, що значна частина російськомовного населення України є результатом тривалого процесу русифікації та адміністративної колонізації. Тому його підхід передбачав, з одного боку, забезпечення прав російської меншини, а з іншого – проведення поступової політики українізації в освіті та адміністрації.

Варто зазначити, що аграрне питання займало центральне місце в політичній програмі М. Грушевського і УЦР. Це було зумовлено тим, що Україна була переважно аграрною країною, а соціальний стан – селянство, становив близько 80% від всього населення. Розуміючи, що без вирішення земельного питання неможливо забезпечити стабільність майбутньої української держави, М. Грушевський приділяв цій проблемі особливу увагу.

Концептуальні засади аграрної політики, які розробляв М. Грушевський, базувалися на принципах соціальної справедливості та економічної доцільності. Він виступав за ліквідацію великого землеволодіння та передачу землі тим, хто її обробляє. Водночас історик розумів складність цього процесу і наполягав на законодавчому регулюванні земельної реформи, а не на стихійній експропріації.

Практична реалізація аграрної політики розпочалася зі створення в травні 1917 року так званих «земельних комітетів», які мали здійснювати інвентаризацію земельного фонду та готувати проекти його перерозподілу. М. Грушевський контролював роботу центрального земельного комітету, розуміючи важливість цього органу для майбутньої реформи.

За словами Олександра Воронянського: «головним завданням, яке поставив уряд перед комітетами, стало забезпечення збору врожаю перед самовільними привласненнями. Фактично ці дії уряду означали кроки у напрямку

⁴³ Довгань О. Ставлення польських політичних сил до українського національного руху в 1917 р. *Етнічна історія народів Європи*. 2017. № 53. С. 82.

одержавлення великого землеволодіння, а на поточний момент встановлення державного контролю при збереженні поміщицького землеволодіння»⁴⁴.

М. Грушевський будучи очільником УЦР досить довго очікував на вирішення аграрного питання Тимчасовим урядом в Петрограді. Однак, селяни вимагали вирішення свої проблем, тому 12 листопада Центральна Рада схвалила законопроект К. Мацієвича в якому йшлося про передачу поміщицьких і державних земель у розпорядження земельних комітетів. Однак прийнятий законопроект мав досить компромісний характер, він зовсім не скасовував приватної власності на землю, а встановлював норму так званого трудового землеволодіння, нижче межі якого власність на землю не передавалась до земельного фонду у розмірі 50 десятин. Цей законопроект викликав гостру критику боку представників селянства у Центральній раді. Жителі сіл, за вісім місяців революції так і не дочекалися задоволення своїх земельних потреб і в певній мірі перестали довіряти своєму національному урядові⁴⁵.

Станом на 18 січня 1918 р. був прийнятий земельний закон, який опублікували 21 березня 1918 в « Народній волі», в законі йшлося: « Право власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами в межах Української Народної Республіки віднині касується. Всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами стають добром народу Української Народної Республіки. На користування цим добром мають право всі громадяне Української Народної Республіки без різниці полу, віри і національності, з додержанням правил цього закону»⁴⁶.

Однак, навіть не зважаючи, на певні кроки здійснені в цьому напрямку земельне питання стало однією з найбільших невдач політики М. Грушевського. Його нерішучість у проведенні радикальної аграрної

⁴⁴ Воронянський О. В. Земельні комітети в українській революції 1917–1921 рр. *Збірник наукових праць ХНПУ*. Серія: Історія та географія. Харків, 2020. Вип. 57. С. 13–14.

⁴⁵ Там само. С.14.

⁴⁶ Закон про землю в Українській Народній Республіці. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/6/159962/> (дата звернення: 02.10.2025).

реформи призвела до розчарування селянства. Не впевнені заходи УЦР щодо розподілу землі лише посилили соціальну напругу та віддалили селян від підтримки української влади.

Особливу увагу М. Грушевський приділяв питанню й трудових відносин та захисту прав робітників. Він підтримував ідею восьмигодинного робочого дня, права на колективні переговори та створення профспілок.

За словами І. Добрянської: «в уряді та в органах праці УНР хоч і повільно, але велася робота по розробці трудового законодавства. Так, 28 листопада 1917 р. було ухвалено закон «Про робітничі комітети» . На початку 1918 р. урядом Центральної Ради було видано цілий ряд нових законів у галузі трудових відносин, зокрема, «Про фабрично-заводські комітети», «Про примирюючі камери», «Про зміну Положення про забезпечення робітників на випадок хвороби», «Про біржі праці» та «Про місцеві комісаріати праці»⁴⁷.

Тобто, УЦР під проводом М. Грушевського заклала підвалини формування системи трудових відносин у співпраці з профспілковими організаціями та започаткувала розвиток соціального партнерства. Важливо зазначити, що саме в цей період були здійснені перші спроби створити спеціальні органи примирення, покликані врегульовувати трудові спори між роботодавцями й найманими працівникам⁴⁸.

Якщо говорити про культурно-освітню діяльність М. Грушевського на посаді голови УЦР, то її прийнято вважати однією із найяскравіших аспектів його політичної діяльності. Як відомий історик і культурний діяч, М. Грушевський розглядав розвиток української культури та освіти як основу національного відродження і майбутньої державності.

Насамперед, мовна політика займала особливе місце в діяльності М. Грушевського. Він розумів, що без утвердження української мови як державної неможливо забезпечити повноцінний національний розвиток.

⁴⁷ Добрянська І. В. Формування і розвиток законодавства про працю в Україні доби Української Центральної Ради . *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2015. Вип. 27. С. 172.

⁴⁸ Там само. С.173.

Водночас він намагався уникнути мовного примусу, який міг би спровокувати протидію з боку неукраїнського населення.

18 вересня 1917 року Генеральний секретаріат надіслав телеграму до Тимчасового уряду, в якій повідомив про ухвалення рішення щодо надання українській мові статусу офіційної на території УНР⁴⁹.

Практичне втілення мовної політики почалося з того, що українську мову ввели в систему початкової освіти. Лише за 1917 рік вдалося відкрити 215 українських шкіл, випустити 747 книг українською мовою та 106 україномовних періодичних видань⁵⁰.

М. Грушевський також новаторські підходив до питання збереження та розвитку народної культури. Він розумів, що фольклор є живим джерелом національної ідентичності, але водночас потребує творчого переосмислення для відповідності вимогам сучасності. З цією метою було створено спеціальні комісії з вивчення народної творчості та її адаптації для потреб сучасної освіти та культури⁵¹.

Д. Блохин у використаній нами статті пише: «Завдяки піклуванню М. Грушевського українська преса та обладнання друкарень, які були знищені війною, стали організовуватися, як писав М. Грушевський, уже "... з кінця березня, шляхом відновлення "Нової Ради", а потім соціал-демократичної "Робітничої газети", а в квітні - селянської - "Народною волею" та іншим виданнями»⁵².

Під керівництвом Михайла Грушевського та Центральної Ради розроблялися програми та готувалися українські підручники з навчальними посібниками. У квітні 1917 року в Києві відбувся Перший Всеукраїнський

⁴⁹ Музика О. Д. Освітня політика Центральної Ради (червень – листопад 1917 р.). *V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція* (м. Житомир, 9–10 листоп. 2012 р.). Житомир, 2012. С. 199.

⁵⁰ Розвиток освіти і науки під час Української революції 1917-1921 років. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/rozvytok-osvity-i-nauky-pid-chas-ukrayinskoji-revoljuciji-1917-1921-rokiv> (дата звернення: 15.08. 2025).

⁵¹ Гарасим Я. І. Михайло Грушевський як історик українського фольклору. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство, мовознавство, фольклористика*. 2023. Вип. 2. С. 34–35.

⁵² Блохин Д. Державотворча діяльність М. Грушевського на тлі українсько національно визвольної боротьби (1917-1921). *Література та культура Полісся*. Серія «Історичні науки». Ніжин, 2017. Вип. 87. С. 62.

вчительський з'їзд, який прийняв резолюції про повну українізацію початкової освіти та обов'язкове запровадження української мови, літератури, історії та географії в середніх школах⁵³.

За словами Івана Мищака, особливо поставало питання щодо підготовки вчителів української мови та українознавчих дисциплін. Вирішення цього питання обговорювалося на Всеукраїнському учительському з'їзді який відбувався 5–6 квітня. До ухвалених постанов увійшла пропозиція влаштувати педагогічні курси в повітових містах для підготовки вчителів, а також курси для підготовки відповідних інструкторів, а в університетах кафедри українознавства для підготовки учителів середньої школи⁵⁴. Тому, можемо зазначити, що особливу увагу приділяли підготовці вчителів, які могли б викладати українською мовою – для них організовували спеціальні курси та семінари.

М. Грушевський робив акцент на розвитку української науки. Концептуальні засади наукової політики М. Грушевського відображали його власний досвід як дослідника-історика.

Практична реалізація наукової політики, розпочалася з реорганізації існуючих вищих навчальних закладів. З ініціювання Михайла Сергійовича, було активно розпочато процес українізації університетів, в основі якого було передбачено впровадження предметного викладання українською мовою та включення до навчальних програм курсів з української історії, літератури та культури. Окрім цього, особлива увага приділялась й підготовці українських підручників для вищої школи.

Окрім цього, важливою складовою наукової політики М. Грушевського було питання створення Української академії наук, що стало одним з найамбітніших проектів у сфері національного наукового будівництва періоду

⁵³ Енциклопедія історії України: Всеукраїнські вчительські з'їзди - http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Vseukrainski_vchytelski (дата звернення:12.08.2025)

⁵⁴ Мищак І. М. Основні напрямки реформування системи освіти на початковому етапі Української революції 1917–1921 років (за матеріалами українських газет 1917 року). *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 93. С. 38.

УЦР. Це було зумовлено тим, що він розглядав академію як вищий науковий центр країни, який би координував дослідницьку роботу та водночас, забезпечував розвиток фундаментальних наук, створюючи потужну інтелектуальну базу для розбудови незалежної української держави.

Питання створення УАН порушувалося ще в квітні 1917-го р. на зборах Українського наукового товариства. Тоді ж був розроблений статут академії та обговорено питання щодо фінансування установи.

Дмитро Дорошенко у своїх «Мої спомини про недавнє минуле.» пише: «Думка про її (УАН) заснування виникла ще за Центральної Ради, коли вироблено було вже й проект організації Академії»⁵⁵.

Концептуальні засади майбутньої академії формувалися М. Грушевським під впливом європейських академічних традицій, водночас враховуючи специфічні потреби українського наукового середовища. Він вбачав у створенні академії не лише інституційне оформлення наукової діяльності, але й потужний інструмент культурно-національного відродження, який мав би сприяти формуванню власної наукової школи та забезпеченню конкурентоспроможності української науки на міжнародному рівні.

Кадрова політика академії мала базуватися на принципах наукової компетентності та національної відданості. Грушевський планував залучити до роботи в академії як досвідчених українських учених, так і молодих дослідників, створивши систему наукової спадкоємності та забезпечивши перспективи розвитку вітчизняної науки.

Хоча цей проект не вдалося реалізувати за часів УЦР через політичну нестабільність та економічні труднощі, проте підготовча робота, проведена під керівництвом М. Грушевського, мала далекосяжні наслідки. Розроблені ним концептуальні принципи, організаційні схеми та методологічні підходи стали основою для подальшого створення академічних установ, зокрема, вплинули на формування Всеукраїнської академії наук у 1918 році за гетьманату Павла Скоропадського.

⁵⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. С.361.

Важливим аспектом культурно-освітньої політики було створення мережі народних університетів та просвітницьких товариств. М. Грушевський розглядав просвіту народних мас як одну з необхідних умов демократичного розвитку країни.

Важливими напрямком діяльності стала саме організації народних університетів. При цьому підкреслювалася потреба у заснуванні факультетів сільського господарства й мінералогії. До роботи в цих навчальних осередках залучали представників громадськості та наукових кіл.

Як зазначає І. Мищак: «Питання відкриття народних університетів актуалізувалося й тим, що наявні університети, зокрема і Київський, зайняли досить стриману, якщо не ворожу, позицію до українського національного руху. Так, газети “Кієвлянинь” і “Кієвская мысль” опублікували протест університету св. Володимира з приводу українського руху взагалі і особливо політичної автономії в Україні»⁵⁶.

Розглядаючи релігійну політику М. Грушевського як голови УЦР, варто зазначити, що вона формувалася в контексті складної конфесійної ситуації в Україні, де співіснували різні християнські течії та інші релігійні спільноти..

Щодо релігійної політики, то як голова Української Центральної Ради, Михайло Грушевський не порушував релігійного питання. Загалом передбачалося забезпечення культурно-національних прав національних меншин, однак релігійні потреби не були окремо висвітлені. Лише в III Універсалі згадувалася церковна сфер у контексті вирішення земельного питання, де зазначалося, що Церква, поряд із поміщиками, позбавляється своїх земельних володінь. Водночас Українська Центральна Рада під проводом Грушевського не провадила жодної антирелігійної політики чи пропаганди⁵⁷.

Загалом Михайло Грушевський виявляв інтерес до церковного руху настільки, наскільки він збігався з його уявленнями про реформування

⁵⁶ Мищак І. М. Основні напрямки реформування системи освіти на початковому етапі Української революції 1917–1921 років (за матеріалами українських газет 1917 року). С. 37.

⁵⁷ Оліцький В. О. Релігійне питання у поглядах та діяльності М. С. Грушевського. *Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження)* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19–20 трав. 2016 р.). Київ : Міленіум, 2016. С. 107–108.

українського суспільства. На законодавчому рівні так і не був жодного разу окреслений правовий статус Церкви, її інституційна організація, окрім гарантування права громадян на свободу совісті та відокремлення Церкви від держави і школи⁵⁸.

Варто зазначити, що зовнішньополітична діяльність М. Грушевського як голови УЦР відбувалася в надзвичайно складних умовах Першої світової війни та революційних потрясінь після розпаду Російської імперії, внаслідок краху династії Романових. Основними завданнями зовнішньої політики державотворця, було досягнення міжнародного визнання українських національних прагнень та забезпечення сприятливих умов для державного будівництва.

Концептуальні засади зовнішньої політики М. Грушевського, базувалися на принципах мирного співіснування та взаємовигідного співробітництва з сусідніми державами. Він розумів, що геополітичне становище України між великими європейськими державами вимагає особливо виваженої та гнучкої зовнішньої політики.

Особливо складними були відносини з державами Антанти, які традиційно підтримували територіальну цілісність Російської імперії. М. Грушевський розумів необхідність переконати західні демократії в легітимності українських національних прагнень та їх відповідності принципам демократії і самовизначення народів. З цією метою під його керівництвом було організовано дипломатичні місії до Франції, Великобританії та Сполучених Штатів⁵⁹.

Як зазначає Д. Дорошенко у своїх «Споминах про недавнє минуле»: «Тимчасом міжнародне становище складалося для молодой Української Народної Республіки, було дуже сприятливо. [...] Агенти Антанти пильно стежили за тим, що діється в Києві, і, коли наступив розрив між Україною і

⁵⁸ Ткачук Т. С. Відносини держави і церкви в добу Української Центральної Ради. *Українська Центральна Рада — світоч національного державотворення: історико-правові уроки та сучасні реалії*: матеріали круглого столу (м. Тернопіль, 10–11 берез. 2017 р.). Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2017. С. 285.

⁵⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. С.214

Росією [...] Франція і Англія поспішили з офіційним визнанням Української Народної Республіки»⁶⁰.

Дипломатична діяльність М. Грушевського характеризувалася прагненням представити Україну як надійного союзника демократичних держав у боротьбі проти авторитаризму.

Окремого значення набувала політика М. Грушевського щодо Центральних держав - Німеччини та Австро-Угорщини. Незважаючи на те, що ці країни воювали проти Російської імперії, Михайло Грушевський спочатку намагався зберігати нейтралітет, не бажаючи компрометувати український рух у очах Антанти. Проте загострення відносин з більшовиками та необхідність захисту української території, змусили його переглянути цю позицію.

В свою чергу Д. Дорошенко згадував про ті події так: « Коли стало зовсім погано, кинулися заключити мир з Центральними державами, але при таких обставинах, коли ті могли вільно диктувати умови, і ціною розрива з Антантою»⁶¹.

Особливу роль у зовнішньополітичній діяльності М. Грушевського відігравала українська діаспора, особливо в Північній Америці. Він підтримував тісні контакти з українськими організаціями в США та Канаді, які активно лобіювали українські інтереси у відповідних урядах. Завдяки цим зусиллям вдалося досягти певної підтримки українських прагнень з боку американських політичних кіл.

Зовнішньополітична концепція М. Грушевського, базувалася на геополітичному баченні місця України в європейській системі. На відміну від традиційного підходу, який розглядав Україну як периферію великих імперій, М. Грушевський позиціонував її як потенційний центр нового геополітичного утворення в Східній Європі.

Якщо заглибитись в питання щодо військової політики М. Грушевського як голови УЦР, то слід зазначити, що вона формувалася в умовах продовження

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

Першої світової війни та зростання внутрішньої нестабільності. Основними завданнями були створення національних військових формувань та забезпечення обороноздатності українських земель.

Концептуальні засади військової політики М. Грушевського базувалися на принципі народної армії, яка мала захищати не існуючі імперські наративи, а національні прагнення українського народу.

Практична реалізація військової політики розпочалася з процесу українізації існуючих військових частин, дислокованих на території України.

Як зазначає автор однієї із використаних нами статей: «У вересні 1917 р. у тилкових гарнізонах України було українізовано майже 130 полків, що налічували до 120 тис. солдатів та офіцерів. Українізація військових частин російської армії стала провісником відродження українського війська новітньої доби. Українізовані корпуси й дивізії не можна вважати національними військовими формуваннями, бо організаційно вони залишалися невід'ємною частиною російської армії»⁶².

Варто зазначити, що проведення військової політики М. Грушевським, стала одним з найслабших елементів його державницької діяльності, що мало катастрофічні наслідки для долі української незалежності. Найголовнішою з наслідків була нездатність М. Грушевського усвідомити першочергову важливість збройних сил для виживання молодой держави. Створення Генерального військового комітету відбувалося хаотично, без чіткого розуміння завдань та пріоритетів. Особливо проблематичною була відсутність єдиної військової доктрини, коли одночасно існували різні концепції - від територіальної міліції до регулярної армії європейського зразка.

Брак кваліфікованих командних кадрів, суттєво ускладнювався політизацією військових формувань, коли офіцерські посади часто призначалися за партійною належністю, а не за професійними якостями. Найбільшою стратегічною помилкою було недооцінення загрози з боку

⁶²Кривизюк Л. Українізація військових частин російської армії у 1917 році. Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доп. (м. Острог, 17 жовт. 2016 р.). Острог, 2016. С. 195–196.

більшовиків та білогвардійців, що призвело до неготовності української армії до масштабних військових дій.

О. Копиленко у своїй публікації доводить, що було б помилкою вважати, що лідери Центральної Ради, відкидаючи ідею створення регулярної армії, загалом сприймали військову справу як другорядну. Навпаки, вони добре усвідомлювали її вирішальне значення. Про це свідчить висунуте Центральною Радою гасло українізації армії, яке тоді набуло популярності не меншої, ніж вимоги автономії України у складі Федеративної Росії. Важливою також була роль Центральної Ради в організації військових з'їздів, які, на думку деяких дослідників, відкрили шлях до появи універсалів Центральної Ради⁶³.

Парламентська діяльність Грушевського як голови УЦР, характеризувалася послідовним прагненням створити дієву законодавчу базу для майбутньої української держави. Його підхід до законотворчої роботи відрізнявся від традиційної російської практики більшою демократичністю та врахуванням європейського досвіду парламентаризму.

Вже на початку своєї діяльності Михайло Сергійович ініціював створення спеціальних комісій з розробки основних законодавчих актів. Особливу увагу він приділяв питанню процедурних норм діяльності самої УЦР, розуміючи, що від якості внутрішньої організації залежить ефективність всієї законотворчої роботи. Під його керівництвом було розроблено детальний регламент засідань Ради, який забезпечував рівні можливості для всіх фракцій та депутатських груп.

Законотворча діяльність М. Грушевського базувалася на глибокому вивченні європейського конституційного досвіду. Він особисто займався аналізом конституцій демократичних держав, намагаючись адаптувати найкращі зразки до українських реалій.

Такі дослідники, як М. Стахів, К. Костів І. Логвиненко підкреслюють, що в основу конституційного проєкту УНР 1918 р. було покладено принципи

⁶³ Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917–1920 : навч. посіб. Київ : Либідь, 1997. С.50.

державного устрою США та Австрії. А саме оцінюючи зазначають, що в організації державної влади цей документ виразно наслідує австрійську модель, а в постановах, що регулюють конфлікти між Центральною Радою та місцевими органами влади, простежується вплив американської Конституції⁶⁴.

Важливим аспектом законотворчої роботи було питання судової реформи. М. Грушевський виступав за створення незалежної судової системи, яка б базувалася на принципах рівності перед законом, презумпції невинуватості та змагальності процесу.

А саме як вказує А. Якуніна: «УЦР 2(15) грудня 1917 р. прийняла Закон «Про утворення Генерального суду». У ст. 1 цього закону зазначалося: Генеральний Суд складався з 3 департаментів: цивільного, карного і адміністративного та виконував усі функції, належні до того Сенату у справах судових і справах нагляду над судовими установами і особами судового відомства»⁶⁵. Окрім цього планувалося запровадження суду присяжних для розгляду найважливіших кримінальних справ та адміністративної юстиції для вирішення спорів між громадянами та державними органами.

Фінансово-економічна політика М. Грушевського як голови УЦР формувалася в умовах глибокої економічної кризи, спричиненої Першою світовою війною та революційними потрясіннями. Основними завданнями були стабілізація фінансової системи, забезпечення доходів для функціонування державного апарату та створення основ для майбутнього економічного розвитку.

Втілення фінансової політики розпочалося з кардинального реформування податкової системи. Михайло Грушевський наполягав на ліквідації застарілих царських податків та створенні сучасної податкової

⁶⁴Логвиненко І. А. Конституція УНР 1918 року: оцінки в історіографії. Тези виступів учасників Міжкафедрального круглого столу до Дня Соборності України (Харків, 20 січ. 2017 р.). Харків : ХНУВС, 2017. С. 77.

⁶⁵Якуніна А. О., Дідух Ю. А. Суд і судочинство в УНР (1917–1918). *Українська Центральна Рада – світоч національного державотворення: історико-правові уроки та сучасні реалії* : матеріали круглого столу (Тернопіль, 10–11 берез. 2017 р.). Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2017. С. 309–310.

системи, що ґрунтувалася б на засадах справедливості та економічної доцільності.

А саме в 23 квітня 1917 р. було ухвалило Наказ Українській Центральній Раді і постанови її Фінансової комісії в якому йшлося про наступне: «Ті, хто має доходу більше 800 крб. на рік, оподатковуються в розмірі 25 процентів від державного поступово-подоходного налогу. Хто має доходу менше 800 крб. річно, той платить 50 коп. в рік. При кожному губерніяльному комітетові одкриваються фінансові комісії. Фінансові комісії при кожному комітетові організують оподаткування всієї української людности на території губернії»⁶⁶. Тобто наказом передбачалося запровадження досить прогресивного як на той час податку на доходи населення.

М. Грушевський приділяв питанню створення власної грошової системи. Він розумів, що монетарна незалежність є важливою складовою політичного суверенітету. Як вказує у своїй праці С. Кульчицький: «24 грудня 1917 р. УЦР ухвалила закон, згідно з яким випускалися в обіг кредитні білети на загальну суму 500 млн. крб. Друкувалися купюри по 10, 25, 50, 100, 250 і 1000 крб. За вартістю вони не відрізнялись від рублів, випущених у Росії»⁶⁷. У результаті Україна випустила власні банкноти, але не створила самостійної грошової одиниці, і навіть ці грошові знаки згодом перестали друкуватися.

Якщо говорити про основні засади впровадження економічних реформ у політиці М. Грушевського, то особливе місце займав кооперативний рух, який розглядав кооперацію як альтернативу як капіталістичній експлуатації, так і державному соціалізму. Його підхід до кооперативного будівництва базувався на синтезі європейського досвіду та українських народних традицій взаємодопомоги.

Як зазначає Павло Гай-Нижник, після утворення Української Центральної Ради вже 20 березня 1917 року нею було ухвалено кооперативний закон, який

⁶⁶ Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). Київ : Цифра-друк, 2006. С. 77.

⁶⁷ Кульчицький С. Перші українські гривні. Історія України. 1998. № 3. С. 6.

створив правові засади діяльності національних кооперативних об'єднань. Саме 1917 рік став потужним стимулом для розвитку всіх галузей кооперації в Україні. У середині того ж року було засновано фінансовий центр українського кооперативного руху з філіями у великих містах – Український народний кооперативний банк⁶⁸.

Варто зазначити, що під політичним керівництвом М. Грушевського, Центральна Рада схвалювала рішення, які сприяли розвитку кооперації. Саме в цей період було створено Центральний український кооперативний комітет на чолі з теоретиком кооперації Михайло Туган-Барановським, а також засновано "Дніпросоюз", "Централ" та інші кооперативні об'єднання⁶⁹.

М. Грушевський також бачив у кооперативному русі засіб демократизації економічного життя. Кооперативи, мали б стати школою самоврядування та громадської активності для широких верств населення.

Вивчаючи гендерну політику М. Грушевського, варто зазначити, що вона характеризувалася прогресивним підходом до жіночого питання, який значно випереджав свій час. Михайло Грушевський, вважається один із перших українських політичних лідерів, який відстоював рівні права жінок та їх повноцінну участь у суспільному житті.

Концептуальні засади гендерної політики Грушевського формувалися під впливом європейського фемінізму та власного розуміння принципів демократії. Він вважав, що справжня демократія неможлива без забезпечення рівних прав усіх громадян, незалежно від статі.

Однозначно значний вплив на погляди Михайла Сергійовича з цього питання, мала його дружина Марія Сильвестрівна, яка активно підтримувала зв'язки з жіночими організаціями, зокрема у приватних листах і спогадах сучасників помітна її зацікавленість в питанні ідей емансипації. Пишаючись здобутками українського жіноцтва, у 1920 р. Марія писала: «Швейцарія,

⁶⁸ Гай-Нижник П. Зародження і занепад української кооперації (кінець XIX ст. – 1920 р.). *Київська старовина*. 2003. № 6. С. 89.

⁶⁹ Гелей С. Д. Кооперативний рух. Енциклопедія Сучасної України, Том 14. URL: <https://esu.com.ua/article-3305> (дата звернення: 03.09.2025).

найкраще зорганізована й можна сказати найкультурніша країна в Європі не дала ще й досі політичних прав своїм жінкам, а наша нещасна й розбита в першій хвилі свого свободного життя усунула всі різниці в правах між своїми громадянами»⁷⁰.

Практична реалізація гендерної політики, розпочалася з відстоювання жіночого виборчого права. М. Грушевський, вважається прихильником надання жінкам права голосу на всіх рівнях – від місцевих виборів до виборів до Установчих зборів.

Про це вказано в Конституції УНР в ст. 76: «Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами УНР, котрим вийшло 20 років, на основі загального, без різниці полу і віри, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, з приложенням принципу пропорціонального представництва»⁷¹.

Михайло Грушевський та Генеральний секретаріат в цілому, вважаються основоположниками процесу в створенні позитивного клімату для подальшої активізації жіночого руху та залучення жінок до державотворчого процесу. Це зумовлено тим, що у цей період значно активізувався жіночий рух. Софія Русова – громадська діячка, педагогиня, засновниця українського жіночого руху в Східній Україні – очолила департамент позашкільної освіти при Генеральному секретаріаті УЦР⁷².

Таким чином, комплексний аналіз громадсько-політичної діяльності М. Грушевського на чолі Української Центральної Ради, свідчить про масштабність та різноплановість його державотворчих зусиль, які відображали цілісну концепцію національного розвитку. Його діяльність охопила практично всі сфери суспільного життя – від фундаментальних питань державного устрою

⁷⁰ Панькова С. Марія. Затишний світ Михайла Грушевського. *Історична правда*.

URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/03/12/157147/> (дата звернення: 15.08.2025).

⁷¹ Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР).

Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>. (дата звернення: 05.10)

⁷² Розвиток освіти і науки під час Української революції 1917-1921 років. Український інститут національної пам'яті - офіційний веб-сайт. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/rozvytok-osvity-i-nauky-pid-chas-ukrayinskoyi-revoluciyi-1917-1921-rokiv> (дата звернення: 03.09.2025).

до конкретних проблем соціального захисту та культурного розвитку. Ця комплексність підходу, демонструє глибоке розуміння М. Грушевським взаємозв'язків між різними аспектами державного функціонування та необхідності їх синхронного реформування. Особливо важливим є той факт, що його діяльність базувалася на ґрунтовному теоретичному фундаменті, поєднуючи наукову методологію з практичними потребами державотворення.

Аналіз парламентської діяльності та законотворчої роботи М. Грушевського, показує нам його глибоке розуміння принципів сучасної демократії та правової держави, що формувалося під впливом як його наукової підготовки, так і ретельного вивчення європейського досвіду. Його підхід до створення законодавчої бази характеризувався поєднанням європейського досвіду з українськими національними традиціями та специфічними потребами періоду національного відродження. Процедурні аспекти законотворчої роботи, які він запроваджував, передбачали широке громадське обговорення проєктів, консультації з експертами та поступове впровадження реформ. Це свідчить про його розуміння важливості демократичних процедур та необхідності забезпечення легітимності державних рішень через громадську підтримку.

Фінансово-економічна політика М. Грушевського, відображала його розуміння основ сучасної ринкової економіки та необхідності створення стабільної фінансової системи як передумови економічного зростання та соціального розвитку. Його плани щодо створення національної валюти та банківської системи були реалістичними та базувалися на ґрунтовному вивченні світового досвіду, особливо досвіду малих європейських країн, які здобули незалежність у XIX - початку XX століття. Особлива увага приділялася питанням бюджетної політики та податкової системи. Грушевський розумів важливість збалансованого підходу до економічного розвитку, що включав як підтримку традиційних галузей економіки, так і стимулювання інноваційних секторів.

Адміністративна реформа, яку проводив М. Грушевський, мала на меті створення ефективної та демократичної системи державного управління,

здатної забезпечити як централізовану координацію державної політики, так і врахування регіональних особливостей та потреб. Його ідеї щодо децентралізації влади та розвитку місцевого самоврядування випереджали свій час та могли б стати основою для стабільного державного розвитку. Концепція адміністративної реформи передбачала створення професійної державної служби, запровадження принципів меритократії при призначенні на посади та забезпечення прозорості державного управління. Ці підходи відповідали кращим європейським практикам того часу та демонструють прогресивність політичного мислення М. Грушевського.

Розглянута нами соціальна політика Грушевського, характеризувалася прогресивними підходами до вирішення соціальних проблем. Особлива увага приділялася питанням трудових відносин, правам робітників та створенню системи соціального партнерства між роботодавцями та найманими працівниками.

Культурно-просвітницька діяльність Михайла Грушевського мала особливе значення для формування національної свідомості українського народу та створення інтелектуального фундаменту для подальшого державотворення. Ми змогли виділити для себе ключове значення М. Грушевського у процесі розвитку преси, освіти та культури, які в подальшому створили міцний фундамент для національного розвитку. Його розуміння ролі культури як основи національної ідентичності відображалось в конкретних програмах підтримки української мови, літератури, мистецтва та народних традицій. Культурна політика М. Грушевського характеризувалася толерантним ставленням до культурного різноманіття та прагненням створити умови для розвитку культур усіх етнічних груп, що проживали на українських землях.

Наукова політика Грушевського відображала його розуміння ролі науки в сучасному суспільстві як рушійної сили прогресу та основи для прийняття обґрунтованих політичних рішень. Його плани щодо розвитку вищої освіти та створення наукових установ могли б забезпечити Україні гідне місце серед розвинених європейських країн та створити передумови для довгострокового

економічного та культурного розвитку. Михайло Сергійович розумів стратегічну важливість інвестицій у науку та освіту як основу майбутнього національного процвітання.

Підтримка М. Грушевського кооперативного руху, могла б стати основою для створення особливої моделі українського економічного розвитку, альтернативної як капіталізму, так і державному соціалізму. Кооперативна модель розглядалася як спосіб забезпечення економічної демократії, соціальної справедливості та збереження традиційних українських форм колективної діяльності. Це демонструє оригінальність економічного мислення М. Грушевського та його здатність до творчого поєднання різних ідеологічних підходів.

Гендерна політика М. Грушевського, свідчить нам про його прогресивні погляди на соціальні питання та розуміння важливості залучення всіх верств суспільства до процесу національного державотворчого будівництва. Гендерна політика базувалася на принципах рівності прав та можливостей. Ці підходи демонструють розуміння Грушевським динамічного характеру суспільного розвитку та необхідності врахування інтересів усіх соціальних груп.

У цілому, ми можемо стверджувати, що діяльність М. Грушевського на чолі УЦР являє собою унікальний досвід спроби створення сучасної демократичної держави в умовах революційних потрясінь та війни, який демонструє можливість альтернативного шляху політичного розвитку, заснованого на поєднанні демократичних принципів з національними традиціями та соціальною справедливістю. Незважаючи на те, що багато з його планів не вдалося реалізувати через об'єктивні політичні обставини, включаючи військові дії, економічну нестабільність та міжнародні умови, його ідеї та підходи залишаються актуальними і по сьогодні як теоретичний фундамент для розуміння процесів демократичного державотворення. Спадщина Михайла Грушевського становить цінний інтелектуальний ресурс для сучасної України, особливо в контексті євроінтеграційних процесів та побудови правової демократичної держави.

Історичне значення діяльності М. Грушевського полягає не стільки в конкретних досягненнях, скільки у створенні концептуального каркасу української державності, який включав демократичні інститути, ринкову економіку, розвинену систему освіти та науки, соціальний захист громадян та повагу до культурного різноманіття. Цей концептуальний каркас продовжує служити орієнтиром для сучасного українського державотворення та свідчить про глибину політичного мислення видатного українського діяча.

На нашу думку, особливої уваги заслуговує здатність М. Грушевського поєднувати теоретичні знання з практичною політичною діяльністю. Його наукова підготовка як історика надавала йому унікальну перспективу розуміння державотворчих процесів у широкому історичному контексті, що дозволяло уникнути багатьох помилок, характерних для політиків-практиків без відповідної теоретичної бази. Водночас, його досвід громадського діяча та політика забезпечував розуміння практичних аспектів реалізації теоретичних концепцій.

Ми вважаємо, що найбільш цінним аспектом спадщини Михайла Грушевського є його підхід до питання національної ідентичності. На відміну від багатьох тогочасних політичних діячів, які часто тяжіли до «радикального націоналізму» або, навпаки, до «космополітизму», М. Грушевський демонстрував збалансований підхід, що поєднував глибоку повагу до української національної традиції з толерантністю до інших культур та прагненням до європейської інтеграції.

Сучасна актуальність ідей Михайла Сергійовича особливо яскраво проявляється в контексті євроінтеграційних процесів в Україні. Його розуміння важливості поєднання національної ідентичності з європейськими цінностями, акцент на розвиток місцевого самоврядування, увага до соціальних питань та культурного різноманіття - всі ці аспекти резонують із сучасними викликами українського суспільства.

Таким чином, найбільшим уроком, який ми можемо винести з досвіду М. Грушевського, є розуміння того, що успішне державотворення потребує не

лише політичної волі, але й ґрунтовної інтелектуальної підготовки, системного підходу до реформ та здатності до компромісів і толерантності.

РОЗДІЛ II. ВІЗІЯ УКРАЇНИ: СУЧАСНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ПУБЛІЦИСТИЦІ ВЧЕНОГО

Варто зазначити, що публіцистична спадщина Михайла Грушевського періоду 1917-1921 років, відображає його цілісну концепцію української державності, яка базувалася на глибокому розумінні історичних процесів та реалій того часу. У своїх численних статтях, промовах та політичних документах учений-політик формулював принципові засади майбутньої української держави, її внутрішній устрій та місце у системі міжнародних відносин.

Ігор Гирич, зокрема, пише: «М. Грушевський був послідовним політиком. При кожній черговій зміні загальнополітичної ситуації він залишався вірним собі. У його візії української справи майже не було суперечностей. Він умів швидко і слушно реагувати на виклики часу, дивився на проблеми національно-

визвольного руху комплексно, з історичної перспективи усього попереднього життя національної спільноти новітнього часу»⁷³.

Фундаментальною основою державотворчих поглядів М. Грушевського, була теза про історичну закономірність і неминучість виникнення незалежної України. На його переконання, українська державність не є випадковим продуктом революційних подій 1917 року, а логічним результатом тривалого історичного розвитку української нації.

В своїй праці «Звідки пішло Українство і до чого воно йде» Мийхайло Грушевський пише: «українці нічого нового не видумували. Вони нагадували тільки те, за що боролися і голови свої складали предки нинішніх українців, добиваючися землі і волі, свободи і рівності, української автономії і державності»⁷⁴.

Тобто можемо стверджувати, що Михайло Грушевський послідовно відстоював ідею про те, що українська нація має всі необхідні передумови для створення власної держави: етнічну єдність, культурну самобутність, економічні ресурси та територіальну цілісність.

Особливу увагу М. Грушевський приділяв питанню легітимності української державності. Він обґрунтовував право України на самостійність не лише волевиявленням народу, а й міжнародно-правовими принципами.

Михайло Грушевський розумів державотворення як багатоаспектний процес, що охоплює політичні, економічні, культурні та соціальні перетворення. Він наголошував, що створення держави – не одноразовий акт проголошення незалежності, а тривалий процес формування дієздатних інституцій, підготовки кадрів та створення матеріальної бази.

У своїй статті «Велике діло» М. Грушевський писав: «Організуватися треба українському народові міцно, негайно! Так, щоб він об'єднався весь, без різності партій, верств і станів, під проводом своєї Центральної Ради – та щоб

⁷³ Гирич І. Б. Політична публіцистика Михайла Грушевського. Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 1. С. 47.

⁷⁴ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. С. 39.

ця єдність і організація пройшла вглиб і вшир до самого споду українського народу, обхопила його, як залізним обручем, щоб став він міцною зав'яззю, твердим цементом української землі і охоронив її від усякого розруху»⁷⁵.

Михайло Грушевський особливо наголошував на демократичних засадах майбутньої української держави. У його публіцистиці чітко простежується переконання, що українська державність повинна будуватися на принципах народовладдя, верховенства права та захисту громадянських свобод. Він категорично відкидав будь-які форми авторитаризму чи диктатури, вважаючи їх несумісними з духом українського народу. Михайло Грушевський стверджував: «Щоб не було ніякої тісноти людям від власті, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої власті, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив»⁷⁶.

Центральну роль у процесі державотворення М. Грушевський відводив й національній інтелігенції. Він вважав, що саме освічені верстви повинні очолити рух за національне відродження та взяти на себе відповідальність за розбудову держави. При цьому він підкреслював необхідність тісного зв'язку інтелігенції з народними масами, застерігаючи проти елітарності та відірваності від реальних потреб людей. У своїй публікації «Кінець старому лукавству» Михайло Грушевський наголошує на необхідності єднання, порозуміння та спільної організації зусиль народу, інтелігенції, селянства, робітників і солдатів задля добра краю та українського народу⁷⁷.

Український державотворець М. Грушевський, розглядаючи державотворення не як «самоціль», а як засіб забезпечення всебічного розвитку української нації. На його думку, держава повинна створити оптимальні умови для розквіту національної культури, економічного прогресу та соціальної справедливості. Він наполегливо відстоював тезу про те, що українська держава буде служити не тільки українцям, а й усім народам, що живуть на її

⁷⁵ Грушевський М. С. Велике діло. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4, ч. 1. С. 35.

⁷⁶ Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4, ч. 1. С. 158.

⁷⁷ Грушевський М. С. Кінець старому лукавству. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4, ч. 1. С. 29.

території. Грушевський заявляв, що «Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. [...] Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свободного розвитку своєї культурної і національної стихії»⁷⁸.

Варто зазначити, що економічні погляди Михайла Грушевського формувалися під впливом його наукових досліджень історії господарського розвитку українських земель та глибокого розуміння соціально-економічних проблем сучасності. У своїх публіцистичних творах він представив цілісну концепцію економічної розбудови майбутньої української держави, що поєднувала елементи лібералізму та соціалізму з урахуванням національних особливостей.

Центральне місце в економічній програмі М. Грушевського, займало вирішення аграрного питання. Він глибоко розумів, що в аграрній країні, якою була тогочасна Україна, земельна проблема є ключовою для всього процесу державного будівництва. М. Грушевський виступав за проведення радикальної аграрної реформи, яка б забезпечила передачу землі безпосереднім виробникам – селянам.

Водночас, Михайло Грушевський категорично виступав проти конфіскаційних методів розв'язання земельного питання. Він пропонував викупляти великі землеволодіння у приватних власників за справедливую ринкову вартість, розуміючи, що насильницькі методи можуть призвести до економічного хаосу та соціальних потрясінь. М. Грушевський наголошував: «справа земельна – залежить від того, чим буде наше селянство: чи розпорошеною купою піску, котру перший подув вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на котрім опреться свободна, автономна, народна Україна»⁷⁹.

⁷⁸ Грушевський М. С. Народностям України. С.18

⁷⁹ Грушевський М. С. Велике діло. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4, ч. 1. С. 35.

Михайло Грушевський розумів необхідність індустріального розвитку для майбутньої української держави, демонструючи глибоке розуміння економічних тенденцій початку ХХ століття та усвідомлення того, що аграрна економіка не може забезпечити повноцінного національного розвитку в умовах індустріальної епохи.

Він виступав за створення потужної національної промисловості, яка б переробляла місцеву сировину та задовольняла потреби як внутрішнього, так і зовнішнього ринків. При цьому він наголошував на важливості збереження національного контролю над ключовими галузями економіки, що свідчить про його розуміння геополітичних ризиків економічної залежності. Михайло Грушевський стверджував: «Експлуатація багатств підземних мусить бути також поведена більш інтенсивно, розумно й планово. Республіка наша, ставши єдиним властителем всіх підземних багатств краю, повинна повести насамперед широко гірничу розвідку і експертизу щодо них, а потім і широку та всесторонню їх експлуатацію»⁸⁰.

На нашу думку, промислова концепція М. Грушевського була надзвичайно прогресивною для свого часу і випереджала багато тогочасних економічних теорій. Його розуміння необхідності поєднання індустріалізації з національною незалежністю демонструє глибоке усвідомлення взаємозв'язку між економічним і політичним суверенітетом. Цей підхід особливо цінний, оскільки М. Грушевський формулював його в період, коли багато теоретиків вважали, що малі нації не здатні до самостійного економічного розвитку.

Стратегічне бачення М. Грушевського включало створення промислових кластерів, що базувалися б на переробці місцевої сировини. Він особливо наголошував на потенціалі харчової промисловості, металургії та текстильного виробництва як основних напрямів індустріального розвитку⁸¹. На наш погляд, цей підхід демонстрував практичне розуміння конкурентних переваг України та реалістичну оцінку можливостей національної економіки.

⁸⁰ Грушевський М. С. На порозі нової України: гадки і мрії. Культура краси і культура. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4, ч. 1. С. 247.

⁸¹ Там само.

Соціальні аспекти індустріалізації також були важливою складовою концепції М. Грушевського. Він усвідомлював, що промисловий розвиток неминуче призведе до формування робітничого класу та зміни соціальної структури суспільства.

Усвідомлюючи тодішні реалії економічного становища УНР М. Грушевський зазначав: «Щоб наладити все се, щоб утворити економічну підставу нашої держави, потрібні, кажу, легіони свідомих, підготовлених спеціалістів, озброєних останніми здобутками науки і практики, і тому в сей бік повинні бути направлені живі сили нашої інтелігенції».⁸²

На відміну від багатьох тогочасних промисловців, які розглядали робітників лише як засіб виробництва, Михайло Сергійович зазначав: «треба взагалі охоронити працю трудящих і повний заробіток з неї»⁸³.

Критично оцінюючи промислові ідеї М. Грушевського, слід зазначити, що деякі з його припущень могли бути занадто оптимістичними щодо можливостей швидкого створення конкурентоспроможної національної промисловості. Однак це не применшує цінності його концептуальних розробок, які виявилися пророчими в довгостроковій перспективі.

Сам Грушевський наголошував: «Все се мусить бути налажене можливо скоро, планово, енергійно. Воно потрібне для повноти нашого економічного життя, на те, щоб воно не визискувалось, не використовувалось чужинцями, щоб заробіток і рента з природних багатств нашого краю йшла нашому народові»⁸⁴.

Сучасна актуальність промислових ідей М. Грушевського особливо яскраво проявляється в контексті дискусій про реіндустріалізацію України та створення високотехнологічних виробництв. Його принципи збереження національного контролю над ключовими галузями, розвитку інноваційних

⁸² Там само. С.246.

⁸³ Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. Якого добробуту хочуть українці своєму народові? Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4, ч. 1. С. 161.

⁸⁴ Грушевський М. С. На порозі нової України: гадки і мрії. Культура краси і культура. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4, ч. 1. С. 247.

технологій та соціальної відповідальності бізнесу залишаються надзвичайно релевантними для сучасної економічної політики.

Культурно-освітня проблематика займала центральне місце у світогляді та публіцистичній діяльності Михайла Грушевського. Як видатний історик та культурний діяч, він глибоко усвідомлював визначальну роль культури та освіти у процесі формування національної свідомості та державотворення. Його погляди на ці питання сформувалися під впливом європейського досвіду національних рухів та власної багаторічної наукової та педагогічної практики.

Михайло Грушевський розглядав культуру як основну консолідуючу силу нації, що об'єднує людей навіть за відсутності політичної єдності. Однак в свою чергу зазначав: «Ми не тільки гарно співаємо, ми таки занадто гарно співаємо в порівнянні з тим, що ми вміємо й можемо в інших справах. У нас занадто гарна література, музика, мистецтво в порівнянні з нашим убожеством в громадській і політичній роботі!»⁸⁵

Мовне питання М. Грушевський вважав ключовим для національного відродження. Він послідовно виступав за надання українській мові статусу державної та за її повноправне використання в усіх сферах суспільного життя.

М. Грушевський розумів, що утвердження української мови потребує системної та всебічної роботи, яка має охопити всі сфери суспільного життя та створити міцний фундамент для культурного і політичного відродження нації. Його підхід до мовного питання, характеризувався глибоким розумінням взаємозв'язку між мовою та національною ідентичністю, а також усвідомленням того, що мова є не лише засобом комунікації, але й носієм культурної пам'яті та національного світогляду.

Він виступав за створення сучасної української термінології у всіх галузях знань, розуміючи, що без розвиненого понятійного апарату неможливий повноцінний розвиток науки, техніки та культури українською мовою. Цей процес передбачав не лише переклад існуючих термінів, але й

⁸⁵ Грушевський М. С. На порозі нової України: гадки і мрії. Культура краси і культура. С. 244.

творче їх переосмислення з урахуванням особливостей української мовної системи та ментальності.

Позицію вченого найкраще ілюструють його власні слова: «Лінгвістичні й термінологічні комісії будуть збирати сей термінологічний матеріал, будуть працювати над неухайним оновленням термінології й культурної мови взагалі – дай, Боже, вівки віків. Але се буде тільки маленький регулятор в великій робітній культурної української творчості, як термінологічні, правописні і язові комісії у інших культурних націй, з-поміж котрих вирізняти себе і ставити в якесь виключне становище, виїняте з-під загальних культурних норм, не маємо ніякої причини, ні потреби»⁸⁶.

На нашу думку, цей підхід М. Грушевського був надзвичайно прогресивним, оскільки він розумів, що термінологічна база є основою для розвитку національної наукової та освітньої традиції.

За активний переклад світової наукової та художньої літератури М. Грушевський виступав не лише як засіб збагачення української культури, але й як спосіб підвищення престижу української мови та демонстрації її здатності передавати найскладніші ідеї та образи. На нашу думку, аспект його мовної політики свідчить про розуміння важливості культурного діалогу та необхідності інтеграції української культури у світовий контекст, не втрачаючи при цьому національної своєрідності.

Особливе значення він надавав впровадженню української мови у систему освіти на всіх рівнях – від початкової школи до університету, розглядаючи це як стратегічний пріоритет національної політики. Освітня система українською мовою мала, на його думку, не лише передавати знання, але й формувати національну свідомість, виховувати патріотизм та готувати кадри для майбутньої української держави.

У своєму зверненні до «До українців – професорів і преподавателів вищих шкіл» М. Грушевський пише: «Потреба широких мас народу, розвій його

⁸⁶ Грушевський М. С. Чергова справа. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2005. Т. 3. С. 523.

економічних і культурних сил вимагають українізації школи від споду до верху»⁸⁷.

Ми вважаємо, що надзвичайно важливим є той факт, що М. Грушевський не обмежувався декларативними заявами про важливість української мови, а розробляв конкретні механізми її впровадження. Його план передбачав поетапне введення української мови в освітні заклади, починаючи з початкової школи та поступово поширюючи на середню і вищу освіту. Цей підхід свідчить про практичне розуміння складності мовних реформ та необхідності їх послідовної реалізації.

Як вказано в «Короткій хроніці життя та діяльності Грушевського»: «28 серпня 1917 р. під головуванням М.Г відбулося засідання Секції вищої освіти УНТ, на якому було заслухано доповідь “Про українізацію вищих шкіл на Україні»⁸⁸.

Методологічні принципи мовної політики М. Грушевського базувалися на поєднанні збереження традиційних мовних форм з необхідністю модернізації української мови відповідно до потреб сучасного суспільства. Він виступав проти як архаїзації мови, так і її надмірної європеїзації, прагнучи знайти оптимальний баланс між традицією та інновацією. Цей підхід, на наш погляд, демонструє глибоке розуміння діалектики мовного розвитку та необхідності врахування як внутрішніх закономірностей мови, так і зовнішніх впливів.

Міжнародний контекст мовної політики Грушевського включав порівняння з досвідом інших малих європейських народів, які успішно розвинули свої національні мови та культури.

Освітню політику, Михайло Грушевський розглядав як стратегічний пріоритет державного будівництва. Він ставив перед освітньою системою декілька взаємопов'язаних завдань: ліквідацію неписьменності серед народних мас, підготовку національних кадрів для всіх сфер суспільного життя та формування нового покоління свідомих українських громадян.

⁸⁷Грушевський М. С. [Звернення] "До українців - професорів і преподавателів вищих шкіл" [21 березня 1917 р.] Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4, ч. 1. С. 5.

⁸⁸ Верстюк В., Пиріг Р. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. Київ : Либідь, 1996. С.86.

Варто зазначити, що М. Грушевський виступав за докорінну демократизацію освітньої системи та забезпечення її доступності для всіх верств населення незалежно від соціального походження чи матеріального стану. Він гостро критикував станову систему освіти, яка панувала в Російській імперії, за те, що вона штучно обмежувала доступ до знань для селянства та робітництва.

Сам наголошував на наступному: «Освіта в народній школі повинна в першу чергу стати обов'язковою. [...] Ся середня школа повинна тепер же піти на село. Її повинна буде мати кожна волость, кожна група сіл з людністю в 10 тисяч. Треба буде зараз приложити всі старання, щоб через сю середню школу проходило якомога ширше селянство – «отецькі сини»»⁸⁹.

Питання розвитку вищої освіти та науки завжди перебувало в центрі уваги українського історика. Оцінюючи рівень вищої освіти в Україні, Михайло Грушевський, наголошував на потребі реформування наявних університетів, щоб піднести їх до європейських стандартів⁹⁰.

Національна ідея в публіцистиці Михайла Грушевського посідала центральне місце як об'єднуючий принцип, навколо якого мав консолідуватися весь процес українського державотворення. Його розуміння національної ідеї сформувалося під впливом європейських національних рухів XIX століття, власних наукових досліджень з української історії та безпосереднього досвіду політичної діяльності в умовах революційної доби.

У своїх промовах та публічних виступах, Михайло Грушевський трактував національну ідею не як абстрактне поняття, а як живу силу, здатну мобілізувати народні маси на боротьбу за свої права та інтереси.

Михайло Грушевський, рішуче виступав проти звинувачень у тому, що українська національна ідея є проявом вузького націоналізму або сепаратизму. Він доводив, що прагнення українського народу до самостійності не спрямоване проти інших народів, а є природним бажанням жити власним

⁸⁹ Грушевський М. С. Підстави Великої України. Село. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4, ч. 1. С. 254.

⁹⁰ Грушевський М. С. На порозі Нової України: гадки і мрії. Велика Україна. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4, ч. 1. С. 248.

життям на власній землі. І в свою чергу заявляв: «Ми не на те цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилиною, коли його права будуть здобуті, поставити іншу мету – приборкування слабших народностей і панування над національними меншостями великої української землі»⁹¹.

Особливу увагу Грушевський приділяв історичному обґрунтуванню української національної ідеї. Він послідовно доводив, що українська нація має давню та славу історію, що сягає часів Київської Русі, Галицько-Волинського князівства та Козацької держави. Це історичне підґрунтя, на його думку, надавало легітимності сучасним прагненням українського народу до відновлення державності. У своїй статті «Звідки пішло українство і до чого воно йде» Михайло Грушевський пише: «На сій землі український народ, або краще сказати, ті люди, від яких пішов теперішній український народ, бо вони себе звали давніше різними іншими йменнями – живуть не менше, як півтори тисячі літ»⁹².

Важливим елементом національної концепції Михайла Грушевського була ідея толерантності та поваги до прав національних меншин. Він неодноразово підкреслював, що майбутня українська держава буде домом для всіх народів, які живуть на її території. Він наголошував на тому, що «Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не оббирати, не експлуатувати для себе»⁹³ – заявляв він.

Український громадський діяч М. Грушевський, особливо наголошував на демократичному характері української національної ідеї. Він вважав, що українська нація за своєю природою схильна до демократії та народовладдя, що знайшло відображення в історичних формах суспільного устрою – від віча часів Київської Русі до козацької демократії. У своїй промові на з'їзді народів у Києві

⁹¹ Грушевський М. С. Народностям України. С.18

⁹² Грушевський М. С. Звідки пішло українство і до чого воно йде. Теперішня Україна і її минушина. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4, ч. 1. С.167.

⁹³ Грушевський М. С. Чи Україна тільки для українців? Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4, ч. 1. С.23.

1917 видатний політик виголосив наступне: «Я промовляю від української демократії, але поняття української демократії і українського народу, власне, тотожні»⁹⁴.

Менше з тим, Михайло Грушевський розглядав національну ідею як динамічне явище, що розвивається разом з народом та відповідає на нові історичні виклики. Він застерігав проти догматичного сприйняття національної ідеї, наголошуючи на необхідності її постійного оновлення та збагачення, наголошуючи, що національна ідея не може застигнути в раз і назавжди заданих формах та вона повинна жити і розвиватися разом з народом.

Михайло Грушевський розглядав українсько-російські відносини як фундаментальний фактор геополітичної стабільності Східної Європи, що потребував докорінного переосмислення на нових демократичних засадах. Його концептуальний підхід ґрунтувався на принципі паритетності та взаємного визнання національних прав обох народів.

Одночасно в 1918 р. Михайло декларував таку позицію: «Ні кадети та октябристи, що правили Росією в перші місяці після революції, ні російські соціалісти-революціонери Керенського не хотіли дати прав Україні, не хотіли щиро піти по дорозі федерації, як то радили і добивались українці. А коли владу в Росії захопили большевики, вони захотіли силоміць задавити нашу українську вільність, знищити Центральну Раду і наново підбити Україну під Росію»⁹⁵. А у своїй статті «Кінець московської орієнтації» Михайло Грушевський зазначає, що український і російський народи близькі по крові, але відмінні за духом⁹⁶.

Паралельно з російським напрямом, Михайло Грушевський формував цілісну стратегію зовнішніх відносин України не лише із західноєвропейськими країнами, а й наголошував: «ми мусимо звертати свої очі не тільки в романо-

⁹⁴ Грушевський М. С. Промова М. С. Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня [1917 р. на з'їзді народів у Києві]Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4, ч. 1. С.60.

⁹⁵ Грушевський М.С. Розмова з професором М. С. Грушевським [щодо причин приходу німецьких військ на Україну (березень 1918 р.)]Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4, ч. 1. С.112.

⁹⁶ Грушевський М.С. На порозі Нової України: гадки і мрії. Кінець московської орієнтації. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007 р., т. 4, ч. 1, С. 233.

германські краї або на Балкани, а й обертатись на Малу Азію, Єгипет, Персію, Туркестан, Середню Азію і навіть Китай і побережжя Індійського океану»⁹⁷.

Особливу складність М. Грушевський вбачав у врегулюванні українсько-польських відносин, обтяжених територіальними суперечностями навколо Східної Галичини та етнонаціональними протиріччями. В своєму зверненні до «Народів цивілізованого світу» Михайло Грушевський пише: «Протестуючи перед народами цивілізованого світу проти безправного і насильного відірвання Східної Галичини від України і прилучення до Польщі, п'ятнуємо рівночасно режим, який завела Польща в Східній Галичині, як нечуване варварство. [...] Кличемо до вас, цивілізовані народи світу: не допустіть до страшного злочину над українським народом Східної Галичини!»⁹⁸ Водночас він наголошував на історичній спорідненості та культурній близькості обох народів як основі для майбутнього діалогу.

Фундаментальним елементом зовнішньополітичної доктрини Михайла Грушевського було обґрунтування європейської цивілізаційної ідентичності України.

М. Грушевський доводив органічну приналежність української культури до європейського цивілізаційного кола через аналіз історичних традицій, духовних цінностей та культурних практик. Михайло Грушевський, стверджував: «спиняючись на різних відмінах, які глибоко відрізняють український нарід від великоруського, я, між іншим, вказував на те, що в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури»⁹⁹.

Така концептуальна позиція М. Грушевського мала не лише культурологічне, але й виразне геополітичне значення, оскільки легітимізувала прагнення України до інтеграції з європейськими інституціями та створювала ідеологічне підґрунтя для опору російським асиміляційним впливам.

⁹⁷ Грушевський М.С. Історія й її соціально-виховуюче значіння. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007 р., т. 4, ч. 1, С. 276.

⁹⁸ Грушевський М.С. До народів цивілізованого світу. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2013 р., т. 4, ч. 2, С. 261.

⁹⁹ Грушевський М.С. На порозі Нової України: гадки і мрії. Наша західна орієнтація. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007 р., т. 4, ч. 1, С. 234.

У контексті Першої світової війни, М. Грушевський розглядав її як історичну можливість для перекроювання політичної карти Європи на більш справедливих засадах. Однак у своїй статті «Хто примирить східну Європу?» яка була опублікована 1919 р. Михайло Грушевський писав: «Примирити Східну Європу потрібно негайно. Без цього неможливий ні мир у світі, ні повернення до нормального економічного життя»¹⁰⁰.

Правова концепція Михайла Грушевського формувалася під впливом його глибоких знань з історії права, аналізу європейського конституційного досвіду та практичної роботи над створенням правових основ української державності. У своїх публіцистичних творах він детально розробив принципи правової системи майбутньої України, що мали забезпечити її демократичний та правовий характер. «Добре робити історію важніше, ніж гарно писати її. Добра конституція вартіша від геніальної поеми»¹⁰¹ – зазначав очільник УЦР.

Михайло Грушевський, зазвичай, виходив з принципу верховенства права як основи сучасної цивілізованої держави. Він підкреслював, що закон повинен стояти вище за будь-які політичні інтереси чи особисті амбіції, а всі громадяни, незалежно від їхнього соціального статусу, повинні бути рівними перед законом. М. Грушевський стверджував: «Однакове право повинні мати пани і мужики, багаті і робітники, просвіщені і прості, чоловіки і жінки, якого б хто був народу і віри – всім одно право»¹⁰².

Особливу увагу М. Грушевський приділяв й розробці конституційних принципів майбутньої української держави. Він виступав за прийняття демократичної конституції, що гарантувала б основні права і свободи громадян.

Він послідовно відстоював принцип народного суверенітету як основу легітимності державної влади. Він вважав, що єдиним джерелом влади в демократичній державі може бути народ, який делегує свої повноваження обраним представникам. Про це Михайло Сергійович писав так: «Щоб не було

¹⁰⁰ Грушевський М.С. Хто примирить Східну Європу? Твори: 50 т. Львів: Світ, 2013 р., т. 4, ч. 2, С.51.

¹⁰¹ Грушевський М. С. На порозі нової України: гадки і мрії. Культура краси і культура. С. 245.

¹⁰² Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. Який повинний бути той новий лад, котрого хочуть українці? Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т. 4, ч. 1. С. 158.

ніякої тісноти людям від власті, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої власті, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив»¹⁰³.

Михайло Грушевський систематично розробляв теоретичні засади конституційного устрою української держави, базуючись на класичній доктрині поділу влади. Його конституційна концепція передбачала чіткий розподіл компетенцій між законодавчою, виконавчою та судовою владою як основну гарантію проти авторитарних тенденцій.

Таким чином, проведені дослідження по даному розділу, дозволили нам здійснити системний аналіз державотворчої концепції Михайла Грушевського та реконструювати її ключові ідейно-змістові елементи. На нашу думку, дана концепція є однією із найґрунтовніших інтелектуальних проєктів української політичної думки початку ХХ століття, яка вирізняється своєю цілісністю, історичною тяглістю та орієнтацією на демократичні принципи.

Передусім варто підкреслити, що історіософські погляди М. Грушевського, сформували концептуальну основу його державотворчої доктрини. Він розглядав незалежну українську державність не як випадковий продукт революційних потрясінь, а як закономірний результат тисячолітнього історичного розвитку українського народу. На нашу думку, ця позиція відігравала важливу роль у мобілізації національної свідомості, оскільки надавала українським політичним прагненням історичної легітимності та сприяла їх сприйняттю на міжнародному рівні. Михайло Сергійович Грушевський, послідовно вибудовував аргументацію правонаступності сучасної України від традицій Київської Русі та козацької державності, що мало як символічне, так і практичне значення у процесі утвердження національної ідентичності.

Соціально-економічний вимір концепції М. Грушевського, показує нам його прагнення поєднати ринкові механізми з принципами соціальної справедливості. На нашу думку, надзвичайно важливим є те, що він приділяв

¹⁰³ Там само.

особливу увагу аграрному питанню, розглядаючи земельну реформу як ключ до соціальної стабільності та економічного розвитку в країні. Ми переконані, що ці підходи зберігають свою актуальність і сьогодні, особливо у контексті необхідності підтримки внутрішнього виробництва та зміцнення економічної безпеки держави.

Культурно-освітня стратегія Михайла Грушевського, займала особливе місце у його концепції. Він усвідомлював, що без формування зрілої національної свідомості неможливе довготривале існування держави. Тому він наполягав на розвитку української мови, освіти та науки як невід'ємних елементів державної політики. Ми вважаємо, що така позиція є особливо важливою для сучасної України, яка перебуває в умовах гібридної війни, де культурна та інформаційна безпека мають не менше значення, ніж військова.

Національна ідеологія, сформульована Михайлом Грушевським, ґрунтувалася на концепції «відкритого націоналізму», яка поєднувала захист інтересів української нації з визнанням прав національних меншин та прихильністю до універсальних демократичних цінностей. На нашу думку, ця інклюзивна модель є надзвичайно актуальною для сучасної України, яка прагне інтегруватися у європейський простір, зберігаючи при цьому власну культурну самобутність.

Геополітичні погляди М. Грушевського, відзначалися стратегічною далекоглядністю. Він бачив Україну не лише як незалежну державу, але і як важливий чинник стабільності у Східній Європі. Його орієнтація на рівноправні відносини з сусідніми країнами та інтеграцію у європейську систему міжнародних відносин засвідчує розуміння того, що без чіткої зовнішньополітичної стратегії внутрішні реформи можуть виявитися недостатніми.

Не можна оминати увагою і конституційно-правові засади, розроблені видатним українським державотворцем. Він виступав за верховенство права, народний суверенітет, розподіл влади та ефективне місцеве самоврядування. На

нашу думку, саме ці принципи є фундаментом стійкої демократичної системи, здатної витримати внутрішні та зовнішні виклики.

Таким чином, можемо стверджувати, що державотворча концепція Михайла Грушевського є не лише історичною спадщиною, а й потужним джерелом ідей для сучасної політики. На нашу думку, її головною цінністю є здатність інтегрувати національні традиції з універсальними демократичними принципами, поєднувати прагматичні економічні рішення з високими культурними та ідеологічними орієнтирами. Власне, саме творче переосмислення та впровадження цих ідей у сучасну політичну практику, сприятиме зміцненню української державності, посиленню її міжнародних позицій та формуванню сталого демократичного суспільства у ХХІ столітті.

РОЗДІЛ ІІІ. НЕ БІЛЯ КЕРМА ВЛАДИ: М. ГРУШЕВСЬКИЙ В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ ТА ДИРЕКТОРІЇ УНР

Варто зазначити, що падіння Центральної Ради у травні 1918 року стало закономірним підсумком всіх стратегічних помилок та тактичних прорахунків Михайла Грушевського як державного лідера.

Сам голова УЦР писав про ці події наступним чином: «З огляду, що ніхто з поважаних українських діячів не згожувався прийняти з німецьких рук владу, пришлося висунути як кандидата на гетьманство швагра німецького головного команданта генерала Скоропадського, крім далекого посвоячення з колишнім гетьманом нічим не зв'язаного з українством»¹⁰⁴.

Однак, насправді УЦР під керівництвом М. Грушевського, не змогла скористатися складною, але потенційно вигідною ситуацією німецької присутності для зміцнення української державності. Замість того, щоб використати зовнішню підтримку для консолідації влади та нейтралізації внутрішніх опонентів, М. Грушевський продовжував дотримуватися

¹⁰⁴ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Київ; Відень: Дніпросоюз, 1921. С. 575.

демократичних процедур, ігноруючи реальні загрози з боку консервативних сил.

Володимир Вернадський, який саме тоді перебував у Києві писав у своєму щоденнику, про те що Українська Центральна Рада справляла гнітюче враження розгартіашем, безграмотністю, слабкістю та обмеженістю. Вона не користувалася авторитетом ні серед службовців, ні серед населення, а німці ставилися до неї з відкритим презирством¹⁰⁵.

Як зазначає І. Гошуляк, керівникам УНР, зокрема Михайлу Грушевському, не вдалося поєднати національні та соціальні проблеми тодішнього суспільства. Насамперед вирішити земельне питання, внаслідок цього навіть бідні селяни втратили довіру до влади. Залучення німецьких військ лише посилювало відчуження населення, яке й без того не підтримувало політику Центральної Ради¹⁰⁶.

Особливо фатальною помилкою стала недооцінка гетьманського табору, який систематично готувався до перевороту, користуючись підтримкою частини німецького командування та великих землевласників.

Михайло Грушевський виявився неспроможним адаптуватися до нових геополітичних реалій, продовжуючи діяти за логікою мирного часу в умовах жорсткої військово-політичної конфронтації. Його відмова від більш рішучих методів управління, хоча й була морально виправданою, стала політичним прорахунком в умовах, коли виживання держави залежало від ефективності та оперативності керівництва. Результатом стала втрата влади саме тоді, коли у України з'явилися потенційні можливості для подальшого розвитку незалежності.

Так наприклад, у монографії В. Савченка «Павло Скоропадський – останній гетьман України» автор вважає, що основною причиною краху Української Центральної Ради був її конфлікт із німецьким командуванням,

¹⁰⁵ Савченко В. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків : Фоліо, 2008. С.114.

¹⁰⁶ Гошуляк І. Л. Про причини поразки Центральної Ради . *Український історичний журнал*. 1994. № 1. С. 34.

оскільки керівники Ради відмовлялися перетворюватися на маріонеток іноземних генералів¹⁰⁷.

Центральна Рада під керівництвом М. Грушевського опинилася в досить суперечливому становищі. Німецька військова присутність, з одного боку, захищала від більшовицької загрози, але з іншого – обмежувала українську незалежність. Німецьке командування дедалі більше незадоволене радикальною соціальною політикою Ради, особливо земельними перетвореннями та спробами приєднати до України Крим та оголосити Чорноморський військовий флот власністю УНР¹⁰⁸.

Переворот, який привів до влади генерала Павла Скоропадського, був ретельно спланованою операцією. Німецьке командування, незадоволене неспроможністю Центральної Ради забезпечити стабільні поставки продовольства до Німеччини та Австро-Угорщини, вирішило замінити демократичний уряд на більш керований.

Саме питання продовольчих поставок із України стало однією з головних причин гетьманського перевороту. Відповідно до умов Брестського договору, Україна зобов'язувалася до 31 липня 1918 року поставити до Німеччини та Австро-Угорщини 60 мільйонів пудів хліба, 2 мільйони 750 тисяч пудів м'яса живою вагою, а також іншу сільськогосподарську продукцію й промислову сировину¹⁰⁹.

Доцільно зауважити, що на той час українське селянство перебувало в стані глибокого невдоволення земельною політикою Центральної Ради. Селяни не хотіли засівати землю, яка підлягала поділу, адже не знали, кому врешті-решт дістанеться врожай.

На думку П. Гай – Нижника: «УЦР, а з нею й Українська Народна Республіка, за тієї структури владно-управлінських інституцій, які існували на той час, були приречені на падіння. Питання полягало лише в тому: коли, хто і

¹⁰⁷ Савченко В. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків : Фоліо, 2008. С.115.

¹⁰⁸ Там само. С.117.

¹⁰⁹ Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року : історичні нариси. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. С.67.

в який спосіб підірве її іззовні, або коли ця вибухова суміш здетонує із середини. Сталося так, що обидва ці фактори вже визрівали практично одночасно, а у квітні 1918 р. визначили подальшу долю Центральної Ради та української державності»¹¹⁰.

Звичайно, Михайло Грушевський сприйняв події 29 квітня 1918 року як катастрофу. Водночас він, як і інші лідери Центральної Ради, намагався певним чином виправдати свою поразку. Грушевський визнавав, що «німецька військова сила стала вирішальним фактором в Україні», водночас звинувачуючи «різні українські політичні групи», які скористалися ситуацією для повалення соціалістичного уряду та ліквідації соціалістичних законів Центральної Ради¹¹¹. Для нього ці події були катастрофою не лише як особиста поразка, але й як крах його демократичного та соціалістичного проєкту побудови Української держав.

Події квітня 1918 року стали для Михайла Грушевського серйозним моральним ударом. Він до останнього зберігав надію, що німецько-австрійські союзники не наважаться втрутитися у зміну влади в Україні. Однак справжнім потрясінням для нього виявилася байдужість широких народних мас, передусім селянства, до повалення Центральної Ради. Особливо болісним було усвідомлення власних помилок у політиці взаємин із німецьким командуванням, які зрештою призвели до втрати довіри й влади¹¹².

Відхід Михайла Грушевського від активної політичної діяльності після встановлення гетьманського режиму був зумовлений кількома важливими факторами. По-перше, принципова неможливість співпраці з режимом, який, на його переконання, зрадив основні принципи української державності. Михайло Грушевський завжди виступав за демократичне правління, народний суверенітет та соціальну справедливість. Гетьманат же втілював протилежні

¹¹⁰ Гай-Нижник П. П. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 136.

¹¹¹ Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року : історичні нариси. С.67.

¹¹² Пиріг Р. Михайло Грушевський: «...жив у Києві інкогніто». Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. 2011. Т. 6. С.17.

цінності: авторитаризм, залежність від іноземних сил та захист інтересів привілейованих верств.

По-друге, особисті стосунки Михайла Грушевського та Павла Скоропадського на момент гетьманського перевороту 29 квітня 1918 року були можливо і напруженими, хоча до того часу вони фактично не знали один одного. Їхня єдина зустріч відбулася в жовтні 1917 року, коли Павло Скоропадський приїхав до Києва у службових справах. Зустріч проходила в приватному будинку Грушевського на Паньківській вулиці. Загалом розмова між ними не складалася, а коли співрозмовники торкнулися актуальних соціальних питань, їхні точки зору виявилися кардинально різними¹¹³.

У своїх спогадах про цю подію П. Скоропадський пише: «Пригадую своє здивування, коли Грушевський - а, судячи по його будинкові, він пролетарем зовсім не був - сказав, що цукроварні слід негайно передати державі. Коли я на це замітив, що сумніваюсь, чи державний заряд був би корисний для цукроварства в Україні, то він помітно був цим незадоволений і відповів мені, що є ж державні залізниці, отже чому ж не мали б бути державними і цукроварні?.. Після цього розмова вже не клеїлась, і я вийшов. Він, мабуть, залишився дуже незадоволений з мене, а я трохи розчарувався щодо його способу думати в обсязі соціальних і економічних питань»¹¹⁴. Тобто можемо сказати, що між М. Грушевським і П. Скоропадським існувала різниця на соціальні та політичні питання.

По-третє, відхід від безпосередньої політичної діяльності дозволив Грушевському зосередитися на тому, що він робив найкраще – на інтелектуальній та культурній роботі. Він розумів, що в умовах нового режиму можливості для політичного впливу були обмежені, тоді як сфера науки та публіцистики залишалася відносно вільною. Це дало йому можливість продовжувати боротьбу за українську ідею іншими методами.

¹¹³ Папакін Г. Михайло Грушевський та Павло Скоропадський: начерк історії особистих стосунків (1917–1918). Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвідом. зб. наук. праць. Київ, 2001. Вип. 4. С. 136-137.

¹¹⁴ Там само. С.137.

Опинившись поза владою, Михайло Грушевський був змушений адаптуватися до нових політичних реалій. Це був непростий процес для людини, яка протягом останнього року фактично очолювала українську державу. Однак М. Грушевський виявив значну гнучкість та здатність знаходити нові форми служіння національним ідеалам.

Руслан Пиріг пише «М. Грушевський у цей час намагався займатися науковою роботою, створенням підручників. Зокрема, він підготував рукописи – «Всесвітня історія» (частини 4–6), «Старинна історія. Античний світ», «Середні віки Європи». Але на жодній з тогочасних публічних акцій М. Грушевський не з'явився»¹¹⁵.

Водночас, Михайло Грушевський не відмовився повністю від політичної діяльності. Він лише змінив її форми, перейшовши від прямого керівництва державними справами до впливу через громадську думку. Його основним інструментом стала публіцистика – стаття в газетах і журналах, у яких він формулював своє бачення поточних подій та майбутнього України.

Публіцистична діяльність Михайла Грушевського в період Гетьманату, стала головним каналом вираження його опозиційних поглядів. Не маючи можливості впливати на політику безпосередньо, він використовував силу слова для мобілізації громадської думки проти авторитарного режиму Павла Скоропадського. Його критика була системною та всеохоплюючою, торкаючись усіх основних аспектів гетьманської політики.

Перші дії нової влади лише посилили негативне ставлення М. Грушевського до гетьманського режиму. За спогадами міністра земельних справ Миколи Ковалевського, саме Михайло Грушевський на нараді ЦК УПСР у квітні 1918 р. за кілька днів до гетьманського перевороту, рішучо заперечив будь-яким змінам аграрної політики¹¹⁶.

Михайло Грушевський добре розумів, що земельне питання є ключовим для майбутнього України. Протягом століть український селянин мріяв про

¹¹⁵ Пиріг Р. Михайло Грушевський: «...жив у Києві інкогніто». С.12.

¹¹⁶ Папакін Г. Михайло Грушевський та Павло Скоропадський: начерк історії особистих стосунків (1917–1918). С. 138.

власну землю, і саме ця мрія стала однією з рушійних сил національної революції 1917-1918 років. Центральна Рада, яку очолював Грушевський, зробила вирішення аграрного питання одним зі своїх пріоритетів. Прийнятий радою земельний закон передбачав ліквідацію поміщицького землеволодіння та передачу землі тим, хто її обробляє.

Уряд Гетьманату, кардинально змінив впроваджену та застосовану політику М. Грушевського. Оскільки, новий режим не лише зупинив проведення земельної реформи, але й почав активно повертати землю колишнім власникам. Селянські комітети, які здійснювали реформу на місцях, були розпущені, а їхні активісти нерідко зазнавали репресій. Цю політику підтримували німецькі окупаційні війська, які бачили у великих землевласниках більш надійних партнерів у справі вилучення сільськогосподарської продукції¹¹⁷.

Однак, Михайло Грушевський рішуче засуджував цю політику як несправедливу та економічно нераціональну.

Варто зазначити, саме період гетьманату Павла Скоропадського став часом принципової позиції Михайла Грушевського щодо створення Української академії наук. Його ставлення до цього процесу було надзвичайно принциповим і політично вмотивованим.

І як зазначається в одному із використаних нами джерел: «18 червня 1918 р. М. Грушевський зустрічається із В. І. Вернадським з приводу заснування Української Академії наук (УАН), висловлює думку про невчасність цієї акції за умов гетьманщини, не погоджується з деякими принциповими засадами утворення УАН, обстоює необхідність заснування Академії на базі УНТ, фактично відмовляється від участі в заходах стосовно заснування УАН»¹¹⁸.

Сам Грушевський про це писав так: «Гетьман хотів придобритись до мене якимсь призначенням – напр. президентом академії (котру гетьманці спішили організувати, щоб зв'язати з його іменем се діло, для котрого працювали

¹¹⁷ Чупрій Л. Результати земельної реформи за часів гетьмана П. Скоропадського. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. 2024. Чис. 30. С. 122.

¹¹⁸ Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності. С.98-99.

десятки літ дійсні подвижники української науки тоді, як ся наукова робота не приносила ніяких гонорарів). Розуміється, я відхилив сю пропозицію: з гетьманською академією я не хотів мати нічого спільного»¹¹⁹.

Тобто, Грушевський свідомо відхилив пропозиції долучитися до новоствореної академії. Гетьманська влада неодноразово намагалася залучити Грушевського: пропонували увійти до комісії з організації Академії наук, стати одним з перших академіків і, навіть, розглядали кандидатуру Грушевського на посаду президента Академії. Михайло Сергійович послідовно відхилив усі пропозиції.

Як пише Г. Папакін: «великий історик України був засліплений ненавистю до режиму, який прийшов на зміну очолюваній ним УНР, та особисто до його репрезентанта»¹²⁰.

Відмова від співпраці з гетьманською академією була політичною заявою. Ця історія яскраво ілюструє принциповість Грушевського, його готовність відмовитися від особистих академічних амбіцій заради збереження своїх політичних переконань.

Повалення гетьманського режиму в листопаді 1918 року та прихід до влади Директорії УНР під керівництвом Володимира Винниченка, пробудили у Михайла Грушевського нові надії на відновлення демократичного розвитку України. Після місяців перебування в опозиції до авторитарного режиму Павла Скоропадського він побачив у новій владі можливість повернення до тих принципів і цілей, які відстоювала Центральна Рада.

Підтримка Михайлом Грушевським програми Директорії наприкінці 1918 року, яскраво продемонструвала його стійку схильність до політичного ідеалізму та нездатність робити адекватні висновки з попередніх невдач.

У своїх полемічній статті «По шкоді» після повалення Гетьманату, Михайло Грушевський висловлював обережний оптимізм щодо перспектив

¹¹⁹ Грушевський М. С. Життя Михайла Грушевського від вибуху війни. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 271.

¹²⁰ Папакін Г. Михайло Грушевський та Павло Скоропадський: начерк історії особистих стосунків (1917–1918). С. 142.

нової влади і зазначає: «Директорія, проголосивши відновлення Народної Республіки, поки що не зробила цього, тим часом се потрібне і навіть негайне. Найбільш натуральним і, повторяю, елементарно логічним було б, щоб життя Народної Республіки відновилось на тім пункті, де воно було перервано переворотом і зв'язаним з ним насильством»¹²¹.

Однак, Михайло Грушевський добре розумів складність ситуації, у якій опинилася нова влада. Країна була спустошена війною, економіка зруйнована, а територію України контролювали різні військові угруповання. Більшовики активно готувалися до нового наступу, а міжнародна ситуація також не сприяла зміцненню української державності. В цих умовах успіх Директорії залежав від її здатності мобілізувати народні маси навколо чіткої програми дій.

Одним з аспектів політики Директорії, який найбільше імпонував Михайлу Грушевському, було відновлення соціальних реформ, згорнутих за часів Гетьманату. Нова влада проголосила повернення до радикальної земельної реформи, розширення прав робітників та демократизацію суспільного життя.

Особливо схвально Михайло Грушевський ставився до відновлення земельної реформи Директорії. Він вважав, що повернення землі селянам є не лише актом історичної справедливості, але й економічною необхідністю. Дрібне селянське господарство, на його переконання, було більш ефективним і краще відповідало українським традиціям.

В. Лозовий зазначає, що під тиском вимог селянства та через брак часу, за основу земельного закону Директорії було взято відповідний акт Центральної Ради, дещо змінений і поданий на розгляд 8 січня 1919 року. У результаті було ухвалено Аграрний акт УНР, який скасовував приватну власність на землю, проголошуючи її надбанням усього народу України. Земля передавалася земельним управам для розподілу в приватне трудове користування¹²².

¹²¹ Грушевський М. С. По шкоді П. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2013. Т. 4. ч. 2. С. 10.

¹²² Лозовий В.С. Аграрна політика Директорії УНР. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 69.

Незважаючи на загальну підтримку програмних цілей Директорії, Михайло Грушевський з часом все більше критично ставився до методів управління новою владою. Його турбувала політична нестабільність, часті зміни в керівництві та неспроможність забезпечити ефективне функціонування державного апарату.

Варто зазначити, що одним з найбільш проблематичних аспектів діяльності Директорії, на думку Михайла Грушевського, була її військова політика. Постійні військові авантюри, союзи з сумнівними партнерами та неспроможність створити ефективну національну армію викликали у нього серйозні побоювання щодо майбутнього української державності.

Звичайно особливе занепокоєння у Михайла Грушевського, викликали спроби Директорії укладати союзи з різними військово-політичними угрупованнями, часто з діаметрально протилежними цілями та ідеологіями.

М. Грушевський писав: «Наступ на Україну реакційних сил, що грозили знищити здобутки революції й кинути її назад до старих поміщицько-поліційних порядків.[...]Так сталося під час загравань Директорії з антантськими генералами¹²³.

Як зазначає Юрій Шаповал, Михайло Грушевський згадував, що після приходу Директорії до влади в Києві наприкінці 1918 року вона відразу окреслила свій зовнішньополітичний курс, спрямований на встановлення контактів з Антантою. Втім, Грушевський рішуче виступав проти цього, адже Антанта не визнавала незалежності України. У зв'язку з цим він звернувся до Центрального Комітету Української партії соціалістів-революціонерів із пропозицією, аби обидві соціалістичні партії делегували своїх представників за кордон для налагодження зв'язків із зарубіжними соціалістичними.

¹²³Грушевський М. С. Між Москвою й Варшавою II .Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2013. Т. 4. ч. 2. С. 100.

Спочатку керівництво Директорії поставилося до цієї ініціативи з упередженням, однак уже в лютому 1919 року змінило свою позицію та навіть виділило кошти на відрядження делегації¹²⁴.

З часом, оптимізм Михайла Грушевського щодо перспектив Директорії поступово змінювався розчаруванням. Він спостерігав, як нова влада повторює ті ж помилки, що й Центральна Рада, не здатна подолати внутрішні суперечності та створити ефективну систему управління.

Сам Михайло Грушевський 20 березня 1919 року погодився виконувати функції представника закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів.¹²⁵

Про ці події М. Грушевський писав так: «По приїзді Директорії до Києва, при кінці 1918 р., виянилось зовсім виразно, що в даних обставинах на Україні для мене не можлива не тільки якась політична робота (співробітничати з Директорією я й сам не вважав для себе можливим, після того, як стали вияснятись усі непевності взятого нею правого курсу, обрахованого на порозуміння з антантськими агентами), але так само й усяка робота культурно-організаційна. Нові пани ситуації з пильністю й енергією, вартими кращого призначення, старались перетяти мені кожду акцію, до якої я бравсь.»¹²⁶

Варто зазначити, що до кінця 1919 року стало очевидно, що політична ситуація в Україні розвивається не на користь демократичних сил. Більшовицькі війська поступово встановлювали контроль над українськими територіями, а Директорія УНР втрачала реальну владу. В цих умовах, Михайло Грушевський був змушений серйозно розглядати можливість щодо власної еміграції.

Водночас Михайло Грушевський розумів, що перебування в Україні за нових політичних умов, могло означати для нього фактичне припинення його

¹²⁴ Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.* : зб. наук. праць, присвяч. пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора : у 2 т. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 1. С. 306.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Грушевський М. С. В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.). Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2013. Т. 4. ч. 2. С. 111.

діяльності на користь української національної справи. Водночас, більшовицький режим не толерував жодної опозиції, особливо з боку таких відомих діячів українського національного руху як Михайло Грушевський. Його арешт або навіть фізичне усунення були лише питанням часу.

На нашу думку, найбільше, Михайла Грушевського турбувала доля його наукових праць та архівів. Це було зумовлено тим, що протягом десятиліть він зібрав унікальну колекцію документів з української історії, створив величезну особисту бібліотеку, накопичив безцінні матеріали для подальших досліджень. Залишити все це в Україні означало ризикувати втратою праці всього життя.

До весни 1919 року, Михайлу Грушевському стало остаточно зрозуміло, що перебування в Україні для нього є неможливим. Більшовицькі війська встановили контроль над більшою частиною українських земель, а репресії проти представників української інтелігенції набували масового характеру. В цих умовах подальше зволікання з еміграцією означало б смертельну загрозу.

Отже, період Гетьманату та Директорії став для Михайла Грушевського часом болісного переосмислення власної ролі в українському національному русі та підготовки до нового етапу діяльності – еміграційного. Відсторонений від безпосереднього керівництва державними справами, він зосередився на критичному аналізі подій, теоретичному обґрунтуванні принципів української державності та підготовці до продовження боротьби за українську справу в нових, значно складніших умовах.

У даному розділі, ми проаналізували його політичну позицію, громадську діяльність та інтелектуальну роботу в умовах, коли він опинився поза безпосереднім керівництвом державними процесами, що кардинально змінило його роль у національно-визвольному русі.

Першочергово, ми дослідили ставлення М. Грушевського до режиму гетьмана Павла Скоропадського, з'ясували глибинні причини його принципової опозиційності до консервативного курсу Гетьманату та всебічно охарактеризовано різноманітні форми його опозиційної діяльності. Ми встановили, що опозиційність М. Грушевського до Гетьманату мала не лише

політичний, але й глибокий ідеологічний характер, тенденції режиму П. Скоропадського кардинально суперечили його демократичним переконанням та уявленням про майбутнє української державності.

Окрім цього, нам вдалось проаналізувати складні та суперечливі відносини Михайла Грушевського з керівництвом Директорії УНР, з'ясувати багатофакторні причини його свідомого «неповернення» до активної політичної діяльності попри кардинальну зміну влади та формальні можливості для такого повернення. Виходячи з цього, ми дійшли висновку, що це дистанціювання М. Грушевським, було зумовлено не лише особистими амбіціями чи образами, але й принципово різним баченням стратегії національно-визвольної боротьби та методів державного будівництва.

Окрім цього, у даному розділі нам вдалось розглянути питання підготовки М. Грушевського до вимушеної еміграції.

До того ж, ми цілком впевнені в тому, що період Гетьманату та Директорії став переломним у житті М. Грушевського, коли він остаточно усвідомив принципову неможливість успішного поєднання активної партійно-політичної діяльності з фундаментальною науковою роботою в умовах революційного хаосу, постійних військових дій та гострої політичної боротьби. Його поступове дистанціювання від безпосередньої участі у владних структурах було свідомим і виваженим вибором, зумовленим як принципово-ідейними розбіжностями з тогочасними домінуючими політичними силами, так і глибоким прагненням зберегти можливість об'єктивного наукового аналізу революційних подій для майбутніх поколінь дослідників.

Таким чином, досвід цього періоду суттєво збагатив розуміння Михайлом Грушевським складності та суперечливості процесів національного державотворення поглибив його аналітичне бачення причин невдач української революції та сформував основи для його подальших теоретичних узагальнень щодо специфіки української політичної традиції. Водночас цей період продемонстрував незламність його патріотичних переконань та готовність до

особистих жертв заради збереження можливості служити українській справі навіть в умовах еміграції.

ВИСНОВКИ

Таким чином, проведене нами дослідження діяльності Михайла Грушевського в часи Української революції 1917-1921 років дозволило нам всебічно проаналізувати багатогранну постать видатного українського історика, науковця, політика та громадського діяча в один з найскладніших та найвідповідальніших періодів української національної історії. Комплексний аналіз його громадсько-політичної діяльності, публіцистичної спадщини та еволюції світоглядних позицій дав нам можливість сформувати цілісне уявлення про роль та місце М. Грушевського в процесах українського державотворення доби революції.

В ході розкриття першого завдання нашого дослідження, ми детально проаналізували основні напрями громадсько-політичної діяльності М. Грушевського на чолі Української Центральної Ради. Нам вдалось встановити, що його керівництво УЦР характеризувалося поступовістю політичного курсу, прагненням до компромісів та орієнтацією на широку демократичну коаліцію. В ході написання наукового дослідження, нами було

встановлено, що Михайло Грушевський послідовно відстоював принципи федералізму у відносинах з Тимчасовим урядом Росії, вважаючи цей шлях найбільш реалістичним для досягнення української автономії.

Особливо важливим є наш висновок про те, що політична філософія М. Грушевського, ґрунтувалася на синтезі ліберально-демократичних цінностей із соціалістичними ідеалами, що відображало специфіку українського національно-визвольного руху того періоду. Його діяльність на посаді голови УЦР, демонструвала прагнення поєднати національні завдання з соціальними реформами, що робило його політичний курс привабливим для широких верств українського суспільства.

Водночас, наше дослідження виявило певні обмеженості його політичної діяльності, зокрема схильність до компромісів, які часто сприймалися радикально налаштованими силами як нерішучість. Ми дійшли висновку, що ця особливість його політичного стилю відображала глибоке розуміння складності революційних процесів та прагнення уникнути громадянського протистояння в Україні.

При вирішенні другого завдання дослідження, ми провели ґрунтовний аналіз візії України в публіцистичній спадщині М. Грушевського періоду революції. Ми дійшли до висновку, що його бачення майбутньої української держави характеризувалося демократичним, федеративним та соціально орієнтованим характером. Таким чином, М. Грушевський послідовно відстоював концепцію «України для всіх її дітей», яка передбачала рівноправність усіх етнічних груп та релігійних конфесій на українських землях.

Особливу увагу у нашому дослідженні, ми приділили аналізу його поглядів на аграрне питання, яке вважалося центральним для українського суспільства. Виходячи з цього, нами було встановлено, що М. Грушевський підтримував радикальні земельні реформи, але наполягав на їх поступовому та законному здійсненні. Його аграрна програма поєднувала соціальну справедливість із збереженням продуктивності сільського господарства.

У цьому дослідженні, ми проаналізували еволюцію поглядів Михайла Грушевського на форму майбутньої української державності - від автономії в складі федеративної Росії до повної незалежності. В свою чергу, ця еволюція відбувалася під впливом конкретних політичних обставин та зростаючого усвідомлення неможливості компромісу з російськими політичними силами.

Важливим результатом нашого дослідження є з'ясування того, що публіцистична діяльність М. Грушевського слугувала не лише засобом політичної комунікації, але й інструментом національно-культурного просвітництва. Через свої статті та промови, він поступово формував національну свідомість українців, пояснюючи складні політичні процеси в доступній для широких мас формі.

Третє поставлене нами завдання даного дослідження, дозволило нам розкрити специфіку діяльності М. Грушевського в період, коли він опинився поза безпосереднім керівництвом державними процесами. Ми детально проаналізували його ставлення до режимів Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії УНР, з'ясувавши причини його дистанціювання від активної політичної участі.

Встановлено, що опозиційність М. Грушевського до Гетьманату мала принципово-ідеологічний характер, оскільки консервативний курс П. Скоропадського суперечив його демократичним переконанням. Водночас ми з'ясували, що його ставлення до Директорії було більш складним та нюансованим, поєднуючи підтримку національних цілей із критикою методів їх досягнення.

Особливо важливим є наш висновок про те, що в цей період у Михайла Грушевського сформувалася нова концепція служіння національній справі через культурно-наукову діяльність. Ми встановили, що він усвідомив обмеженість можливостей політичної боротьби в умовах революційного хаосу та зосередився на довготривалій роботі з формування національної свідомості та збереження культурно-історичної спадщини.

Таким чином, наше дослідження має важливе теоретичне значення для розуміння специфіки українського національно-визвольного руху початку ХХ століття. Воно дозволяє нам краще зрозуміти складність та суперечливість процесів національного державотворення, роль інтелектуальних еліт у цих процесах та взаємодію між політичною практикою і теоретичним осмисленням національних завдань.

У ході написання даного наукового дослідження нами було встановлено, що діяльність М. Грушевського в період революції була органічним поєднанням наукового підходу до аналізу суспільних процесів із практичною політичною роботою. Це робить його досвід особливо цінним для розуміння ролі науковців у політичних процесах та можливостей застосування історичних знань у державотворчій діяльності.

Практичне значення нашого дослідження полягає в тому, що воно дозволяє нам краще зрозуміти історичні корені сучасних процесів українського державотворення. Багато проблем, з якими стикався М. Грушевський та його сучасники - питання національної єдності, федералізму, соціальної справедливості, взаємодії з національними меншинами - залишаються актуальними й сьогодні.

На основі проведеного дослідження ми можемо стверджувати, що Михайло Грушевський посідає особливе місце в історії української революції 1917-1921 років. Його діяльність характеризувалася унікальним поєднанням наукової об'єктивності із політичною активністю, демократичних переконань із національним патріотизмом, прагматизму із принциповістю.

Михайло Грушевський був не лише політичним лідером, але й інтелектуальним наставником української нації в один з найскладніших періодів її історії. Його внесок у розбудову української державності полягав не тільки в практичній політичній роботі, але й у формуванні теоретичних засад української національної ідеології та державницької концепції.

Особливо важливим є наш висновок про те, що еволюція поглядів М. Грушевського, відображала загальні тенденції розвитку українського

національного руху - від культурної автономії до політичної незалежності, від регіоналізму до державності, від елітарного інтелектуалізму до масового національного руху.

На нашу думку, досвід М. Грушевського демонструє як можливості, так і обмеженості інтелектуального лідерства в революційні епохи. З одного боку, його науковий авторитет та глибокі знання української історії надавали особливої ваги його політичним ініціативам. З іншого боку, схильність до компромісів та академічна обережність іноді заважали йому приймати рішучі політичні рішення, необхідні в умовах революційної боротьби.

Водночас наше дослідження показало, що саме ці особливості характеру Михайла Грушевського, дозволили йому зберегти моральний авторитет та продовжити служіння українській справі навіть після відходу від активної політичної діяльності. Його приклад демонструє нам альтернативну модель національного лідерства, яка ґрунтується на інтелектуальному авторитеті та моральних принципах, а не на політичній силі чи популістських гаслах.

Проведене нами наукове дослідження, відкриває нові можливості для поглиблення знань про діяльність М. Грушевського та його епоху.

Особливої уваги заслуговує дослідження спадщини М. Грушевського в сучасному українському суспільстві та можливості застосування його досвіду в умовах побудови сучасної української держави. Актуальним є також аналіз його внеску у формування концептуальних засад української зовнішньої політики та дипломатії.

Таким чином, наше дослідження не лише розкриває маловивчені аспекти діяльності видатного українського діяча, але й створює підґрунтя для подальшого наукового осмислення його багатогранної спадщини та її значення для розуміння закономірностей українського національного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Відповідь Генерального Секретаріату на маніфест з ультимативними вимогами Раднаркому радянської Росії (5 грудня 1917 р.). Українська Центральна Рада: документи і матеріали. Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк та ін. Київ: Наук. думка. 1996. С. 520.
2. Грушевський М. С. На порозі Нової України: гадки і мрії. Наша західна орієнтація. Твори: у 50 т. / ред. кол.: П.Сохань та ін. Львів: Світ, 2007 р. Т. 4, Ч. 1, С. 233-236.
3. Грушевський М. С. Підстави Великої України. Армія Твори: у 50 т. / ред. кол.: П.Сохань та ін. Львів: Світ, 2007 р. Т. 4, Ч. 1, С. 262-264.
4. Грушевський М. С. [Звернення] «До українців - професорів і преподавателів вищих шкіл» [21 березня 1917 р.] Твори: у 50 т. / ред. кол.: П.Сохань та ін. Львів: Світ, 2007. Т. 4. Ч. 1. С. 5.
5. Грушевський М. С. В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.). Твори: у 50 т. / ред. кол.: П.Сохань та ін. Львів: Світ, 2013. Т. 4. Ч. 2. С. 110-113.
6. Грушевський М. С. Велике діло. Твори: у 50 т. / ред. кол.: П.Сохань та ін. Львів: Світ, 2007. Т. 4. Ч. 1. С. 35-36.
7. Грушевський М. С. До народів цивілізованого світу. Твори: у 50 т. / ред. кол.: П.Сохань та ін. Львів: Світ, 2013 р. Т. 4, Ч. 2, с. 259-262.
8. Грушевський М. С. Життя Михайла Грушевського від вибуху війни. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2013. Т. 4. Ч. 2. С. 269-273.
9. Грушевський М. С. Звідки пішло українство і до чого воно йде. Теперішня Україна і її минушина. Твори: у 50 т. / ред. кол.: П.Сохань та ін. Львів: Світ, 2007. Т. 4. Ч. 1. С.166-168.
10. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Київ; Відень: Дніпросоюз, 1921. 575 с.
11. Грушевський М. С. Кінець старому лукавству. Твори: у 50 т./ ред. кол.: П. Сохань та ін. Львів: Світ, 2007. Т. 4. Ч. 1. С. 28-29.

12. Грушевський М. С. Між Москвою й Варшавою II. Твори: у 50 т. / ред. кол.: П.Сохань та ін. Львів: Світ, 2013. Т. 4. Ч. 2. С. 100-104.
13. Грушевський М. С. На порозі нової України: гадки і мрії. Культура краси і культура. Твори: у 50 т. / ред. кол.: П.Сохань та ін. Львів: Світ, 2007. Т. 4, Ч. 1. С. 243-248.
14. Грушевський М. С. На порозі Нової України: гадки і мрії. Велика Україна. Твори: у 50 т. / ред. кол.: П.Сохань та ін. Львів: Світ, 2007. Т. 4, Ч. 1. С. 248.
15. Грушевський М. С. На порозі Нової України: гадки і мрії. Кінець московської орієнтації Твори: 50 т. / ред. кол.: П.Сохань та ін. Львів: Світ, 2007 р. Т. 4, Ч. 1, С. 231-233.
16. Грушевський М. С. Народностям України. Твори: у 50 т. / ред. кол.: П. Сохань та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4, Ч. 1. С. 18–19.
17. Грушевський М. С. Новий поділ України. Український історик: Українське історичне товариство. Нью-Йорк – Львів, 2002. С. 62-66.
18. Грушевський М. С. По шкоді II. Твори: у 50 т. / ред. кол.: П.Сохань та ін. Львів: Світ, 2013. Т. 4. Ч. 2. С. 5-14.
19. Грушевський М. С. Україна дійде свого! Український історик: Українське історичне товариство. Нью-Йорк – Львів, 2002. С. 50–51.
20. Грушевський М. С. Хто примирить Східну Європу? Твори: у 50 т. . / ред. кол.: П.Сохань та ін. Львів: Світ, 2013 р. Т. 4, Ч. 2, С.50-52.
21. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. Твори: у 50 т. / ред. кол.: П. Сохань та ін. Львів: Світ, 2007. Т. 4, Ч. 1. С. 152-164.
22. Грушевський М. С. Чергова справа. Твори: у 50 т. / ред. кол.: П.Сохань та ін. Львів: Світ, 2005. Т. 3. С. 522-527.
23. Грушевський М. С. Якої ми хочемо автономії і федерації. Автономія національно-територіальна. Твори: у 50 т. / ред. кол.: П.Сохань та ін. Львів: Світ, 2007. Т. 4, Ч. 1. С. 140-142.

24. Грушевський М.С. Розмова з професором М. С. Грушевським [щодо причин приходу німецьких військ на Україну (березень 1918 р.)] Твори: у 50 т. / ред. кол.: П.Сохань та ін. Львів: Світ, 2007. Т. 4, Ч. 1. С.112-113.

Джерела:

25. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). 2-ге вид. Мюнхен : Українське видавництво, 1969. 537 с.
26. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>. (дата звернення: 10.09.2025)
27. Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-17#Text>. (дата звернення: 05.10.2025)
28. Універсал Української Центральної Ради (III). *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005300-17#Text>. (дата звернення: 17.08.2025)
29. Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й по-за Україною суцього (I). *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-17#Text> (дата звернення: 15.08.2025)

Література:

30. Блохин Д. Державотворча діяльність М. Грушевського на тлі українсько національно визвольної боротьби (1917-1921). Література та культура Полісся. Ніжин, 2017. Вип. 87. Серія «Історичні науки». С. 57-79.
31. Бойко О. Д. Політичне протистояння Української Центральної Ради і більшовиків (жовтень – грудень 1917 р.) *Український історичний журнал*. 2003. № 4. С. 11-21.

- 32.Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського. Видавництво «Світ». Львів, 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 5-16.
- 33.Верстюк В. Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року. Український історик. 2002. № 1-4. С. 280-289.
- 34.Верстюк В. Пиріг Р. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. Київ : Либідь, 1996. 144 с.
- 35.Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Українська Центральна Рада: постаті. Київ : Парлам. вид-во, 2003. С. 134-137.
- 36.Верстюк, В. Українська Центральна Рада : навчальний посібник. Київ : Заповіт, 1997. 344 с.
- 37.Воронянський О. В. Земельні комітети в українській революції 1917–1921 рр. *Збірник наукових праць ХНПУ*. Серія: Історія та географія. Харків, 2020. Вип. 57. С. 11-16.
38. Гавриленко О. Українська революція у 1917 – на початку 1918 рр. на Харківщині: здобутки і втрати. Західно-Українська Народна Республіка та її місце в історії українського державотворення (до 100-річчя проголошення): збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 1 листопада 2018 р.) / ред.кол.: І. Й. Бойко та ін. Львів, 2018. Вип. 2. С. 108-113.
39. Гай-Нижник П. Зародження і занепад української кооперації (кінець XIX ст. – 1920 р.). *Київська старовина*. 2003. № 6. С. 87-93.
40. Гай-Нижник П. П. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 132-164.
41. Гай-Нижник П. П. Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917–1918 рр.). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Київ: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2009. Вип. XXIV. С. 229-270.

42. Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). Київ : Цифра-друк, 2006. 303 с.
43. Гарасим Я. І. Михайло Грушевський як історик українського фольклору. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство, мовознавство, фольклористика*. 2023. Вип. 2. С. 33-36.
44. Гирич І. Б. Політична публіцистика Михайла Грушевського. Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 1. С. 47-62.
45. Голубко В. Армія Української народної республіки 1917 - 1918. Утворення та боротьба за державу. Львів : Кальварія, 1997. 288с.
46. Гошуляк І. Л. Про причини поразки Центральної Ради. *Український історичний журнал*. 1994. № 1. С. 31- 44.
47. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. 2 вид. Київ: Генеза, 2000. 249 с.
48. Двірня К. П., Сторчаус В. Формування місцевого самоврядування як складова парламентаризму доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди», 2011. Вип. 26. С. 148-155.
49. Добрянська І. В. Формування і розвиток законодавства про працю в Україні доби Української Центральної Ради . *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2015. Вип. 27. С. 170-175.
50. Довгань О. Ставлення польських політичних сил до українського національного руху в 1917 р. *Етнічна історія народів Європи*. 2017. № 53. С. 81-84.

51. Закон про землю в Українській Народній Республіці. Історична правда.
URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/6/159962/> (дата звернення: 02.10.2025).
52. Зінкевич Р. Д., Буковський І. В. III Всеукраїнський військовий з'їзд та його значення. Гілея: науковий вісник. Київ, 2018. Вип. 138(1). С. 68-71
53. Кальян О. С. Правове становище єврейської національної меншини в умовах української державності (1917–1920 рр.). *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / ред. кол.: С. В. Ківалов та ін.; Одеса : Фенікс, 2010. Вип. 40. С. 545-554.
54. Ковальчук М. Ультиматум Раднаркому Центральній Раді: хроніка конфлікту (середина грудня 1917 р.). *Мандрівець*. 2013. № 3. С. 24-32.
55. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917–1920 : навч. посіб. Київ : Либідь, 1997. 205 с.
56. Корольов Г. «Відложивши федерованнє...» : Михайло Грушевський у контексті державницької політики Центральної Ради. Збірний наукових праць «Гілея (науковий вісник)». Київ, 2009. №20. С. 43-48.
57. Кривизюк Л. Українізація військових частин російської армії у 1917 році. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського* : тези доп. (м. Острог, 17 жовт. 2016 р.). Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 194-196.
58. Кульчицький С. Перші українські гривні. Історія України. 1998. № 3. С. 6-8.
59. Логвиненко І. А. III Універсал Української Центральної Ради в історії національного державотворення. Підготовка охоронців правопорядку в Харкові (1917–2017 рр.): зб. наук. ст. і тез доп. на наук.-практ. конф. до 100-річчя підготовки охоронців правопорядку в Харкові (м. Харків, 25 листоп. 2017 р.). Харків: НУВС, 2017. С. 187-188.
60. Логвиненко І. А. Конституція УНР 1918 року: оцінки в історіографії. Тези виступів учасників Міжкафедрального круглого столу до Дня

- Соборності України (Харків, 20 січ. 2017 р.). Харків : ХНУВС, 2017. С. 76–78.
61. Лозовий В.С. Аграрна політика Директорії УНР. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 68-76.
 62. Мищак І. М. Основні напрямки реформування системи освіти на початковому етапі Української революції 1917–1921 років (за матеріалами українських газет 1917 року). *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 93. С. 36-40.
 63. Музика О. Д. Освітня політика Центральної Ради (червень – листопад 1917 р.). *V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція* (м. Житомир, 9–10 листоп. 2012 р.). Житомир, 2012. С. 198-201.
 64. Оліцький В. О. Релігійне питання у поглядах та діяльності М. С. Грушевського. *Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження)* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19–20 трав. 2016 р.). Київ : Міленіум, 2016. С. 107-108.
 65. Панькова С. Марія. Затишний світ Михайла Грушевського. *Історична правда*.
URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/03/12/157147/> (дата звернення: 15.08.2025).
 66. Папакін Г. Михайло Грушевський та Павло Скоропадський: начерк історії особистих стосунків (1917–1918). *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвідомою зб. наук. праць*. Київ, 2001. Вип. 4. С. 135-145.
 67. Пиріг Р. Михайло Грушевський: «...жив у Києві інкогніто». Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. 2011. Т. 6. С. 5-20.
 68. Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року : історичні нариси. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 335 с.
 69. Рубан А. М. С. Грушевський в роки української революції (1917–1918 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька*

- академія». Серія «Історичні науки». Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія» 2013. Вип. 21. С. 199-203.*
70. Савченко В. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків : Фоліо, 2008. 378 с.
71. Солдатенко В. Ф. Концепції української революції та національної соборності у світлі політичної практики 1917–1920 років : монографія. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 608 с.
72. Старух О. Універсали Центральної Ради: поміж мріями та реальністю. Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей / НАН України, Ін-т історії України; редкол.: П. Т. Тронько та ін. Вип. 5. Київ, 1999. С. 149-158.
73. Ткачук Т. С. Відносини держави і церкви в добу Української Центральної Ради. *Українська Центральна Рада — світоч національного державотворення: історико-правові уроки та сучасні реалії* : матеріали круглого столу (м. Тернопіль, 10–11 берез. 2017 р.). Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2017. С. 283-286.
74. Чупрій Л. Результати земельної реформи за часів гетьмана П. Скоропадського. *Літопис Волині*. Всеукраїнський науковий часопис. 2024. Чис. 30. С. 119-124.
75. Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.* : зб. наук. праць, присвяч. пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора : у 2 т. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 1. С. 306-421.
76. Яkunіна А. О., Дідух Ю. А. Суд і судочинство в УНР (1917–1918). *Українська Центральна Рада – світоч національного державотворення: історико-правові уроки та сучасні реалії* : матеріали круглого столу (Тернопіль, 10–11 берез. 2017 р.). Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2017. С. 309–310.

Довідкові видання:

77. Гелей С. Д. Кооперативний рух. *Енциклопедія Сучасної України, Том 14*.
URL: <https://esu.com.ua/article-3305> (дата звернення: 03.09.2025).
78. Національна академія наук України. *Український інститут національної пам'яті - офіційний веб-сайт*. URL: [https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/prezentaciyi/nacionalna-akademiya-nauk-ukrayiny.\(14.08.2025\)](https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/prezentaciyi/nacionalna-akademiya-nauk-ukrayiny.(14.08.2025))
79. Осташко Т. ВСЕУКРАЇНСЬКІ ВЧИТЕЛЬСЬКІ З'ЇЗДИ. *Електронна бібліотека | Інститут історії України*.
URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Vseukrainski_vchytelski (дата звернення: 12.08.2025).
80. Розвиток освіти і науки під час Української революції 1917-1921 років. *Український інститут національної пам'яті - офіційний веб-сайт*.
URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/rozvytok-osvity-i-nauky-pid-chas-ukrayinskoyi-revolyuciyi-1917-1921-rokiv> (дата звернення: 15.08.2025).